

สัทธรรมอันตรธาน : ตรรกวิทยาแนวพุทธ

แสง แสงบุตร¹

บทคัดย่อ

สัทธรรมอันตรธานปัญหาเป็นปัญหาลำดับที่ ๗ ในปฐมวรรค แห่งเมณฑกปัญหา เป็นบทเสวนาไม่ค่อยยาวมากนัก เนื้อหากล่าวถึงการถามตอบเรื่องอายุพระพุทธศาสนา ๕,๐๐๐ ปี ของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนเถระ ธรรมชาติของเมณฑกปัญหาเป็นปัญหาสองเงื่อนไข (อุกโตโกฏฐิ) ประเทหาคฝ่ายหนึ่งถูกอีกฝ่ายต้องผิด หรืออาจถูกพร้อมกันหรือผิดด้วยกันทั้งคู่ ดังนั้นกระบวนการปุจฉา-วิสัชนา ปัญหาลักษณะนี้จึงจัดเป็นตรรกวิทยารูปแบบหนึ่งที่แสดงการโต้ตอบด้วยสติปัญญาระดับสูง ชี้ให้เห็นไหวพริบ ความเฉลียวฉลาด บนฐานความรู้ที่ลุ่มลึกในอรรถธรรมคำสอนพุทธศาสนาของทั้งผู้ถามและผู้ตอบ

คำสำคัญ: สัทธรรมอันตรธานปัญหา, ตรรกศาสตร์, ตรรกศาสตร์แนวพุทธ

Abstract

Saddhama Antaradhān is a short dialogue located in the seventh sutra of *mendaka panha pratama vagga*. It is an argument about the birth of Buddhism in the discussion between *Menander*

¹อาจารย์ประจำภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

and Nagasena. In this dialogue, nature of the discussion can be summarized into two logical arguments which are; if A is right then B must be wrong, and both A and B must be, together, right or wrong. This kind of Buddhist dialectic shows particular logical capabilities from both side of the discussants.

Keywords: *Saddhama Antaradhān, logic, Buddhist logic*

อานุภาพของการปฏิบัติ : ปฏิปัตติปริทีปนา

เนื้อความในมิลินทปัญหาที่พระนาคเสนตอบคำถามพระเจ้ามิลินทพุทธพจน์ที่ ๒^๒ คือ ปฏิปัตติปริทีปนา แปลว่า กำหนดแสดงซึ่งการปฏิบัติ หมายถึงผลแห่งการปฏิบัติ หรืออานุภาพแห่งการปฏิบัติ ถ้ายังปฏิบัติดีอยู่ตราบใด พระพุทธศาสนาก็จักยังตั้งอยู่ตราบนั้น (ปุ๋ย แสงฉาย, ๒๕๓๘, น. ๑๙๑.) ในแง่ของอานุภาพของการปฏิบัติที่พระพุทเจ้าแสดงแก่สุภัททะเป็นตรรกะแบบเงื่อนไขว่า

“ดูกรสุภัททะ ในธรรมวินัยใด ไม่มีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ในธรรมวินัยนั้น ไม่มีสมณะที่ ๑ สมณะที่ ๒ สมณะที่ ๓ หรือสมณะที่ ๔ ในธรรมวินัยใด มีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ในธรรมวินัยนั้นมีสมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ หรือที่ ๔ ... ในธรรมวินัยนี้ มีอริยมรรคประกอบด้วย องค์ ๘ ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น มีสมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ หรือที่ ๔ ลัทธิอื่นๆ ว้างจากสมณะผู้รู้ทั่วถึง ก็ภิกษุเหล่านี้พึงอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย ฯ” (ที. มหา. (ไทย) ๑๐/๑๓๘/๑๒๐.)

พระอรรถกถาจารย์ท่านแก้ไว้ว่า “สมณะที่ ๑ คือพระโสดาบัน สมณะ

^๒หมายเหตุ : บทความนี้ผู้เขียนใช้เลขไทยในเนื้อหาของบทความ

ที่ ๒ คือพระสภากาฬ สมณะที่ ๓ คือพระอนาคามี สมณะที่ ๔ คือพระอรหันต์
ลัทธิของเจ้าลัทธิอื่น สูญว่างเปล่าจากสมณะ ๑๒ จำพวก คือ ผู้เริ่มวิปัสสนาเพื่อ
ประโยชน์แก่มรรค ๔ รวม ๔ จำพวก ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ จำพวก และผู้ตั้งอยู่ใน
ผล ๔ จำพวก

ในคำว่า สมมา วิหเรยฺย พระโสดาบันบอกฐานะที่ตนบรรลุแก่ผู้อื่นทำผู้
อื่นนั้นให้เป็นโสดาบันชื่อว่าอยู่โดยชอบ ในพระสภากาฬเป็นต้นกันยนี้

พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคกระทำแก่ผู้อื่นให้เป็นผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติ
มรรคก็ชื่อว่า อยู่โดยชอบ. ในพระผู้ตั้งอยู่ในมรรคที่เหลือกันยนี้

พระผู้เริ่มวิปัสสนาเพื่อโสดาปัตติมรรคกำหนดก็มีภูมิตน
คล่องแคล่ว กระทำแก่ผู้อื่นให้เป็นผู้เริ่มวิปัสสนาเพื่อโสดาปัตติมรรคก็ชื่อว่าอยู่
โดยชอบ ในพระผู้เริ่มวิปัสสนาเพื่อมรรคที่เหลือกันยนี้

บทว่า อสฺสสุญฺญ โลกโ อรหนตฺตํ อสฺส ความว่า พึงไม่วางเว้นเหมือน
ป่าไม้อ้อ ป่าไม้แซม.” (ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๔๓๗.)

ในมิลินทปัญหาสัทธรรมอันตรธานปัญหาที่ ๗ หมายเอา ‘ถ้าภิกษุทั้ง
หลายเหล่านี้พึงปฏิบัติอยู่โดยชอบ ในกาลทั้งปวงไซ้. โลกพึงเป็นของไม่วางเปล่า
จากพระอรหันต์ทั้งหลาย’ (คณะกรรมการกฤษฎีกา, สำนักงาน, (ข้อมูลออนไลน์)
๑๑ กันยายน ๒๕๕๒.)

ดังนั้นจึงตีความได้ว่าคำว่า ภิกษุทั้งหลาย ในปัญหาของพระเจ้ามิลินท์
จึงได้แก่ สมณะ ๑๒ จำพวก คือ ผู้เริ่มวิปัสสนาเพื่อประโยชน์แก่มรรคทั้งสี่ ๔
จำพวก ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ จำพวก และผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวก ส่วนคำว่า ปฏิบัติ
อยู่โดยชอบ หมายถึง การบอกฐานะที่ตนบรรลุแก่ผู้อื่นและทำผู้อื่นนั้นให้เป็นผู้
บรรลุอย่างตน

เงื่อนไขของพระพุทธองค์ที่ตรัสแก่สุภัททะในแง่ของอานุภาพแห่งการ
ปฏิบัติก็คือ หากสมณะทั้ง ๑๒ จำพวกนี้บอกฐานะที่ตนบรรลุให้ผู้อื่นรู้และเข้าใจ
แล้วสามารถนำผู้อื่นให้บรรลุมรรคผลอย่างตนอยู่ตราบใด พระศาสนาจักตั้งอยู่
ตราบนั้น สามารถแสดงรูปการอ้างเหตุผลในพุทธพจน์ที่ ๒ นี้ได้ว่า

If p then q .

p

Therefore q (Adapted from Copi, M. Irving and Cohen, Carl, ๑๙๙๖, p. inside back cover.)

p : ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้พึงปฏิบัติโดยชอบ ในกาลทั้งปวงไซ้
 q : โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย

พระพุทธพจน์นี้ไม่จำกัดกาลเวลา ทรงเปิดไว้กว้างๆ แต่พระองค์หมายเอาการปฏิบัติซึ่งเป็นข้อมูลเชิงประจักษ์เป็นเกณฑ์ ดังนี้คำตอบของพระนาคเสนที่บอกว่า พระพุทธพจน์ที่ ๑ และ ๒ เป็นจริงทั้งคู่ ก็เป็นการตอบที่มีเหตุผล ถึงพระพุทธพจน์ทั้งสองจะห่างกันดั่งฟ้ากับดิน ราวนรกกับสวรรค์ เช่นความสุขกับความทุกข์ก็ตามที่ ทั้งสองไม่ได้ขัดแย้งกันเลย ที่เห็นว่าแตกต่างกันนั้นต่างเพียงกาลาสถาน (space and time) เท่านั้น หาได้ต่างในแง่พุทธประสงค์ไม่ การเกิดขึ้นของภิกษุณีกับอายุพระศาสนา

น^๓. ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์ที่ตรัสแก่พระอานนทนั้น พระองค์ทรงกำหนดอายุพระศาสนา ตรัสแสดงกาลที่สิ้นไปและกาลที่เหลืออยู่ว่า ถ้าไม่มีสตรีมาบวชเป็นนางภิกษุณีไซ้พระสัทธรรมจักตั้งอยู่ได้นับพันปี แต่เมื่อเพราะมิเป็นเช่นนั้นจึงตั้งอยู่ได้ไม่ถึง ขอถวายพระพรการที่มีพระพุทธรูปดำรงนี้ จะทรงหมายถึงความเสื่อมแห่งพระศาสนา หรือทรงค่านการตรัสรู้

ม^๔. ก็ทรงหมายถึงความเสื่อมแห่งพระศาสนา นี่เธอศาสนาจะ

^๓พระนาคเสน

^๔พญามิลินท์

เสื่อมไปได้อย่างไร เธอจึงเปรียบให้ฟัง (คณะกรรมการกฤษฎีกา, สำนักงาน, (ข้อมูลออนไลน์) ๑๑ กันยายน ๒๕๕๒.)

ภิกขุณีชั้นธกะ แห่งพระวินยปิฎกกล่าวถึงความเป็นมาของการให้อุปสมบทนางภิกษุณีอย่างละเอียดสรุปได้ว่า พระนางมหาปชาบดีโคตรมีเข้าไปทูลขอบรรพชาอุปสมบทถึง ๓ ครั้งพระพุทธองค์ก็ทรงห้ามไว้ พระอานนท์เห็นความพยายามของพระนางจึงอาสาเข้าไปช่วยทูลขอกับพระพุทธเจ้าก็ถูกตรัสห้ามถึง ๓ ครั้งเช่นกัน การยกเหตุผลขึ้นมาอ้างของแต่ละฝ่ายดังปรากฏในเนื้อความต่อไปนี้

ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์คิดว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาตให้สตรีออกจากเรือนบวช เป็นบรรพชิต ในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้ว ไฉนหนอ เราพึงทูลขอพระผู้มีพระภาคให้สตรีออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้ว โดยปริยายสักอย่างหนึ่ง จึงทูลถามว่า สตรีออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในพระธรรมวินัยที่พระตถาคต ประกาศแล้ว ควรหรือไม่ เพื่อให้แจ้งแม้ซึ่งโศดาปัตตผล สกิทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตตผล

พ^๕. ดูกอานนท์ สตรีออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ควรเพื่อให้แจ้งแม้ซึ่งโศดาปัตตผล สกิทาคามิผล อนาคามิผล หรือ อรหัตตผล

อ^๖. พระพุทธเจ้าข้า ถ้าสตรีออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้ว ควรเพื่อให้แจ้งแม้ซึ่ง

^๕พระพุทธเจ้า

^๖พระอานนท์

โสดาปัตติผล สกิทาคามีผลอนาคามีผล อรหัตผลได้พระนางมหาปชา-
บตีโคตมี พระมาตุจฉาของพระผู้มีพระภาค ทรงมีอุปการะมาก
ทรงประทับประคอง เลี้ยงดู ทรงถวายชีรธารา เมื่อพระชนนีสวรรคต
ได้ให้พระผู้มีพระภาคเสวยชีรธารา ขอประทานวโรกาส ขอสตรีพึงได้การ
ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศ
แล้ว พระพุทธเจ้าข้า ฯ

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า

ดูกรอานนท์ ถ้าพระนางมหาปชาบดีโคตมี ยอมรับครุธรรม ๘ ประการ
ข้อนั้นแหละ จงเป็นอุปสัมปทาของพระนาง คือ ภิกษุณีต้องสักการะ เคารพ
นับถือ บูชา ไม่ละเมิดตลอดชีวิต

๑. ภิกษุณีอุปสมบทแล้ว ๑๐๐ ปี ต้องกราบไหว้ ลูกรับ ทำอัญชลีกรรม
สามิจิกรรม แก่ภิกษุที่อุปสมบทในวันนั้น

๒. ภิกษุณีไม่พึงอยู่จำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ

๓. ภิกษุณีต้องหวังธรรม ๒ ประการ คือ ถ้ามวันอุโบสถ ๑ เข้าไปฟังคำ
สั่งสอน ๑ จากภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน

๔. ภิกษุณีอยู่จำพรรษาแล้ว ต้องปวารณาในสงฆ์สองฝ่าย โดยสถานทั้ง
๓ คือ โดยได้เห็น โดยได้ยิน หรือโดยรังเกียจ

๕. ภิกษุณีต้องธรรมที่หนักแล้ว ต้องประพตูปักขมานัตในสงฆ์ ๒ ฝ่าย

๖. ภิกษุณีต้องแสวงหาอุปสัมปทาในสงฆ์ ๒ ฝ่าย เพื่อสิกขมานาผู้มีสิกขา
อันศึกษาแล้วในธรรม ๖ ประการครบ ๒ ปีแล้ว

๗. ภิกษุณีไม่พึงดำ บริภาษภิกษุ โดยปริยายอย่างใดอย่างหนึ่ง

๘. ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ปิดทางไม่ให้ภิกษุณีทั้งหลายสอนภิกษุ เปิดทาง
ให้ภิกษุทั้งหลายสอนภิกษุณี

ดูกรอานนท์ถ้าพระนางมหาปชาบดีโคตมียอมรับครุธรรม ๘ ประการนี้
ข้อนั้นแหละ

จงเป็นอุปสัมปทาของพระนาง ฯ

ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์เรียนครุธรรม ๘ ประการ ในสำนัก พระผู้มีพระภาคแล้วเข้าไปหาพระนางมหาปชาบดีโคตมี ขึ้นแจ้งว่า พระนางโคตมี ถ้าพระนางยอมรับครุธรรม ๘ ประการ ข้อนั้นแหละจักเป็นอุปสัมปทาของพระนาง

พระนางมหาปชาบดีโคตมีกล่าวว่า ข้าแต่ท่านพระอานนท์ ดิฉันยอมรับครุธรรม ๘ ประการนี้ไม่ละเมิดตลอดชีวิต เปรียบเหมือนหญิงสาว หรือชายหนุ่มที่ชอบแต่งกาย อาบน้ำสระเกล้าแล้ว ได้พวงอุบล พวงมะลิ หรือพวงลำดวนแล้วพึงประคองรับด้วยมือทั้งสอง ตั้งไว้เหนือเศียรเกล้าฉะนั้น ฯ

ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคม นั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง แล้วได้กราบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า พระนางมหาปชาบดีโคตมี ยอมรับครุธรรม ๘ ประการแล้ว พระมาตุจฉาของพระผู้มีพระภาคอุปสมบทแล้ว

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรอานนท์ ก็ถ้าสตรีจักไม่ได้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว พรหมจรรย์จักตั้งอยู่ได้นาน สัทธิธรรมจะพึงตั้งอยู่ได้ตลอดพันปี ก็เพราะสตรีออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว บัดนี้ พรหมจรรย์จักไม่ตั้งอยู่ได้นาน สัทธิธรรมจักตั้งอยู่ได้เพียง ๕๐๐ ปีเท่านั้น ดูกรอานนท์ สตรีได้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยใด ธรรมวินัยนั้นเป็นพรหมจรรย์ไม่ตั้งอยู่ได้นาน เปรียบเหมือนตระกูลเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่มีหญิงมาก มีชายน้อย ตระกูลเหล่านั้นถูกพวกโจรผู้ลักทรัพย์กำจัดได้ง่าย อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนหนอนขยอกที่ลงในนาข้าวสาลีที่สมบูรณ์ นาข้าวสาลีนั่นไม่ตั้งอยู่ได้นาน อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือน เปลี้ยที่ลงในไร่อ้อยที่สมบูรณ์ ไร่อ้อยนั้นไม่ตั้งอยู่ได้นาน ดูกรอานนท์ บุรุษกันท่านบแห่งสระใหญ่ไว้ก่อน เพื่อไม่ให้ น้ำไหลไป แม้นใด เราบัญญัติครุธรรม ๘ ประการแกภิกษุณี เพื่อไม่ให้ภิกษุณีละเมิดตลอดชีวิต ฉะนั้นเหมือนกัน ฯ” (วิ.จุ. (ไทย) ๗/๕๑๕ /๒๐๕.)

จากเนื้อความแห่งพระวินัยปิฎกที่ยกมาตีความได้ว่า เหตุที่พระพุทธองค์

ทรงห้ามการบรรพชาอุปสมบทของพระนางมหาปราชดีโคตรมีถึง ๓ คน ทั้งต่อหน้าพระนางเองและต่อหน้าพระอานนทนั้น เพราะทรงปริวิตกต่ออายุของพระศาสนา แต่พระพุทธรองค์ที่ทรงแก้ด้วยการตั้งครุธรรม ๘ ประการขึ้นมาเพื่อความตั้งมั่นแห่งพระศาสนา หากวิเคราะห์ตรงจุดนี้จะมีองได้ทั้งแง่ลบและแง่บวก คือ หากทรงประทานการอุปสมบทให้ตามคำขอของพระนางและพระอานนท อาจเป็นการทำร้ายพระศาสนาโดยตรง ซึ่งจะส่งผลต่อพระนางปราชดีและพระอานนทในแง่ของกรรมดั่งนั้นการตรัสห้ามของพระพุทธรองค์จึงตีความได้ว่าเป็นเหตุผลเรื่องการอนุเคราะห์พุทธบุตร

ในอรรถกถาวิญญูฎก จุลวรรค ภาค ๒ ปฐมสมันตปาสาทิกาอธิบายความตรงนี้ว่า

สตรีทั้งหลายจักคิดว่าบรรพชานี้ เราได้ยาก แล้วจักบริบาลไว้โดยชอบ ซึ่งบรรพชาอันเราถูกวิงวอนแล้วมาครั้งจึงอนุญาตดังนี้ จึงทรงห้ามเสีย” (วิ.ภิกขุณี.อ. (ไทย) ๙/๔๙๘.)

เหตุผลด้านสังคมฮินดูในครั้งนั้นอาจมีส่วนให้พระองค์ทรงชะลอการอุปสมบทแก่สตรีออกไปจนกว่าจะถึงเวลาที่เหมาะสม การให้สตรีมีสิทธิเท่าเทียมบุรุษเพศถือเป็นเรื่องแหวกแนว ทำลายจารีตฮินดูครั้งนั้นอย่างรุนแรง สังคมฮินดูเดียวโบราณตามข้อมูลทีปรากฏในวรรณกรรมของศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาเป็นสังคมที่ไม่ยอมรับสตรีในหลายเรื่อง เรื่องสำคัญที่สุดจะได้แก่สถานภาพทางสังคมของสตรีที่เป็นสมบัติสามีที่สามารถซื้อขายได้เช่นเดียวกับวัตถุสิ่งของ หรือยกให้คนอื่นได้ตามความสมัครใจของสามี (สมภาร พรหมทา, ๒๕๔๘, น. ๕๗๖-๕๗๗.) พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่เกิดขึ้นเพื่อปรับปรุง และแก้ไขสังคมฮินดูเดียวในยุคนั้นให้ดีขึ้น จากการกดขี่ของพราหมณ์ จากการเหลื่อมล้ำทางสังคม จากการถืออวรรณะจัด จากการนิยมบวงสรวงบูชาด้วยสัตว์เป็นจำนวนมาก จากการกดขี่สตรี (พระมหาดาวสยาม วชิรปัญโญ, ๒๕๔๖, น. ๔๓.)

มองในอีกแง่หนึ่งก็จะเห็นว่าทรงทดสอบทดลองสตรีที่จะเข้ามาในพระศาสนา เป็นการกลั่นกรองบุคคลเข้าสู่พระศาสนา เพราะการถืออุตมเพศจะต้องเป็นผู้มีความพร้อมทั้งศรัทธาและปัญญา ซึ่งจะส่งผลต่อผู้เข้าอุปสมบทโดยตรง หนูนเนื่องให้บรรลุดุณธรรมชั้นสูงได้ง่ายขึ้น เป็นการอนุเคราะห์ต่อสตรี อีกทั้งสตรีเป็นผู้ที่มีความทุกข์มากกว่าบุรุษ เป็นผู้ละเอียดอ่อน ดังนั้นการกำหนดข้อปฏิบัติที่เพิ่มขึ้นก่อนการถืออุปสมบทจึงเป็นคุณูปการแก่สตรีโดยตรง

หากพิจารณาในแง่ตรรกะแล้วจะเห็นการใช้เหตุผลเพื่อยืนยันคำของตนทั้งสองฝ่าย การขออุปสมบท การบัญญัติครุธรรม และการตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม ซึ่งจะวิเคราะห์ตามลำดับ

เมื่อกราบทูลขอล้มเหลาลงถึงสามครั้งแล้ว พระอานนท์ก็หันมาคำนิ่งถึงเงื่อนไขการบรรลุดุณธรรมกับเพศสภาพว่ามีความเกี่ยวเนื่องกันอย่างไร เป็นการขัดแย้งหรือสนับสนุนกันอย่างไรหรือไม่

อ. สตรีออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในพระธรรมวินัยที่พระตถาคต ประกาศแล้ว ควรหรือไม่เพื่อทำให้แจ้งแม้ซึ่งโสดาปัตติผล สกิทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผล

พ. ดูรอานนท์ สตรีออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในธรรมวินัยที่ ตถาคตประกาศแล้ว ควรเพื่อทำให้แจ้งแม้ซึ่งโสดาปัตติผล สกิทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผล (วิ.จู. (ไทย) ๗/๕๑๕ /๒๐๕)

การโต้ตอบตรงนี้เองที่ทำให้เห็นว่าเพศสภาพโดยเฉพาะความเป็นหญิงไม่ได้ขัดกับความเหมาะสมที่จะทำให้แจ้งคุณธรรมชั้นสูงแม้กระทั่งพระนิพพานเป็นเหตุผลอย่างหนึ่งที่พระอานนท์ใช้ทูลขออุปสมบทแก่สตรีเพศ เพื่อหลีกเลี่ยงประเด็นที่พระพุทธองค์กล่าวค่านว่

เธออย่าชอบใจการที่สตรีออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต

ในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้วเลย (วิ.จู. (ไทย) ๗/๕๑๕ / ๒๐๕.)

เพราะการที่พระองค์ตรัสเช่นนี้หมายถึงว่า ที่พระอานนท์อาสาช่วยพระนางปชาบดีโคตรมีมาทูลขออุปสมบทนั้นเป็นการทำด้วยอารมณ์สงสารเท่านั้น มิได้ประกอบด้วยเหตุผลที่ลึกซึ้งอะไร รังแต่จะเป็นกรรมต่อผู้ขอฝ่ายเดียวและพระอานนท์ก็ยังไม่สำเร็จจอร์หันต์ด้วย การเข้ามาทูลขอพระอานนท์อาจตกอยู่ภายใต้อารมณ์ได้ ด้วยความฉลาดของพระอานนท์จึงใช้ประโยชน์เงื่อนไขโดยเชื่อมโยงความเป็นเพศกับความเหมาะสม (ควร) แก่การทำให้แจ้งคุณธรรมมาทูลขอ ถ้อยคำที่พระอานนท์ใช้ทูลขอนั้นเป็นถ้อยคำที่ใช้ในกระบวนการของจริยศาสตร์โดยตรง

สตรีออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้ว ควรหรือไม่เพื่อทำให้แจ้งแม้ซึ่งโสดาปัตติผล สกิทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผล (วิ.จู. (ไทย) ๗/๕๑๕ / ๒๐๕.)

คำว่า “ควร” ที่ปรากฏในประโยคนี้น่าจะเป็นการให้เหตุผลทางจริยศาสตร์ พระอานนท์มิได้ใช้ถ้อยคำที่เป็นเชิงบังคับ ตรรกะของพระอานนท์จึงเป็นตรรกะแบบจริยศาสตร์ เมื่อเป็นดังนี้แล้วรูปการณีก้อออกมาเป็นว่าพระอานนท์ต้องการปรึกษาหารือมากกว่าการขอตรงๆ อย่างที่ผ่านมา และพระพุทธองค์ก็ทรงมีพระเมตตาให้คำปรึกษาดังบิดาสงเคราะห์บุตร จึงกล่าวได้ว่าเงื่อนไขการทูลขออุปสมบทแก่ภิกษุณีของพระอานนท์คือเงื่อนไขการควรทำให้แจ้งมรรคผลชั้นสูง ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของการบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาทุกประเภท “สพฺพพุทฺทฺชนิสสรณนิพพานสจฺฉิกรณตฺถาย” (มรดกไทย, (ข้อมูลออนไลน์), ๑๔ กันยายน ๒๕๕๒.)

เนื้อความต่อมาของพระวินัยปิฎกบอกให้ทราบถึงเงื่อนไขการจะถือ

อุปสมบทเป็นภิกษุณีได้ หลังจากทั้งสองฝ่ายได้โต้แย้งกันด้วยเรื่องเพศสภาพแล้ว และเห็นพร้องต้องกันว่า เพศไม่มีส่วนเกี่ยวข้องในแง่ขัดแย้งต่อการปฏิบัติธรรม แล้ว พระพุทธองค์ทรงตั้งเงื่อนไขเชิงตรรกะเรื่องครุธรรม ๘ ประการ ดังนี้ว่า

ดูกรอานนท์ ถ้าพระนางมหาปชาบดี โคตมี ยอมรับครุธรรม ๘ ประการ ข้อนั้นแหละ จงเป็นอุปสัมปทาของพระนาง คือ: ภิกษุณีต้องสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่ละเมิดตลอดชีวิต

๑. ภิกษุณีอุปสมบทแล้ว ๑๐๐ ปี ต้องกราบไหว้ ลุกรับ ทำอัญชลีกรรม สามิจักรกรรมแก่ภิกษุที่อุปสมบทในวันนั้น

๒. ภิกษุณีไม่พึงอยู่จำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ

๓. ภิกษุณีต้องหวังธรรม ๒ ประการ คือ ถ้ามวันอุโบสถ ๑ เข้าไปฟังคำสั่งสอน ๑ จากภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน

๔. ภิกษุณีอยู่จำพรรษาแล้ว ต้องปวารณาในสงฆ์สองฝ่าย โดยสถานทั้ง ๓ คือ โดยได้เห็น โดยได้ยิน หรือโดยรังเกียจ

๕. ภิกษุณีต้องธรรมที่หนักแล้ว ต้องประพฤติกุศลมานัตในสงฆ์ ๒ ฝ่าย

๖. ภิกษุณีต้องแสวงหาอุปสัมปทาในสงฆ์ ๒ ฝ่าย เพื่อสิกขมานาผู้มีสิกขา อันศึกษาแล้วในธรรม ๖ ประการครบ ๒ ปีแล้ว

๗. ภิกษุณีไม่พึงด่า บริภาษภิกษุ โดยปริยายอย่างใดอย่างหนึ่ง

๘. ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ปิดทางไม่ให้ภิกษุณีทั้งหลายสอนภิกษุ เปิดทางให้ภิกษุทั้งหลายสอนภิกษุณี (วิ.จ. (ไทย) ๗/๕๑๖ /๒๐๕.)

การอนุญาตให้สตรีบวชก็เป็นเรื่องที่มีการวางแผนไว้ก่อนแล้วว่า ให้บวชได้ แต่ไม่ได้หวังจะให้ดำรงอยู่นานต่อไปในอนาคต เป็นประโยชน์เงื่อนไขคือถ้าสตรีบวชจะต้องรับเงื่อนไขพิเศษเรียกว่าครุธรรมซึ่งต่างไปจากภิกษุโดยทั่วไป... เป็นเหตุผลที่วางไว้เพื่อจะให้ภิกษุณีรู้สำนึกว่าการบวชต้องใช้ความเพียรพยายามและความอดทนสูงอย่างยิ่ง ครุธรรมเป็นหลักการสากลซึ่งเป็นไปตามการใช้เหตุผลเชิงตรรกะในทางนินัย ซึ่งเป็นเหตุที่ก่อให้เกิดผล ครุธรรมเป็นเหตุที่นำไปสู่ผลคือการบวช ถ้าการปฏิบัติตามครุธรรมสำเร็จ การบวชจึงจะตามมา แต่ถ้าการ

ปฏิบัติไม่สมบูรณ์ การบวชก็จะมี ซึ่งก็เป็นประโยชน์ฐานแบบมีเงื่อนไข คือ ถ้าทำได้ตามธรรมการบวชก็จะมี ถ้าทำไม่ได้การบวชก็จะมี เงื่อนไขของการบวชภิกษุณีจึงอยู่ที่การประพฤติตามธรรม ในขณะที่เงื่อนไขการบวชภิกษุเช่นนี้ไม่มี (พระมหาบุญไทย ดัววงศ์, ๒๕๔๐, น. ๑๑๙-๑๒๐.)

ผู้ศึกษาตีความว่า การอนุญาตให้บวชนางภิกษุณีอาจไม่มีการวางแผนล่วงหน้า แต่เนื่องจากว่าพระพุทธองค์ทรงทราบอยู่แล้วว่า วันหนึ่งข้างหน้าจะต้องมีสตรีมาถือเพศบรรพชิตแน่นอนจึงทรงไตร่ตรองหาแนวทางอนุเคราะห์สตรีที่จะบวช หากคำอธิบายให้สังคมฮินดู เพื่อป้องกันโลกวัชชะจากชาวฮินดูและลัทธิอื่นๆ ซึ่งเป็นความอ่อนไหวในแง่ของการดำเนินกิจการพระศาสนาให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ และประเด็นเรื่องทรงวางแผนว่าในอนาคตภิกษุสงฆ์ก็จะขาดสายไปไม่นานนั้น ผู้ศึกษามองว่าพระพุทธองค์คงไม่มีพระประสงค์เช่นนั้น เพราะหากมีการวางแผนก็แสดงว่ามีความตั้งใจให้เป็นเช่นนั้น ดังนั้นจึงมองว่าไม่จำเป็นการวางแผนของพระพุทธองค์ หากเป็นการวางแผนนอกจากจะตั้งใจแล้วยังสามารถตีความได้ว่า การอนุญาตให้บวชภิกษุณีของพระพุทธองค์เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า หากพิจารณาจากธรรมทั้ง ๘ ประการแล้วจะเห็นพุทธประสงค์เรื่องความสามัคคีในพุทธบริษัทเป็นหลัก ไม่มีธรรมข้อใดเลยที่อนุญาตให้ภิกษุณีเป็นเอกเทศจากภิกษุสงฆ์ และสังฆกรรมที่ปรากฏในธรรมไม่ว่าจะเป็นการอุปสมบท อุโบสถ ปวารณา ปักขมานต์ก็อนุญาตให้ภิกษุสงฆ์ทำในนามสงฆ์มิได้อนุญาตให้ทำในนามปัจเจกบุคคล ดังนั้นจึงตีความได้ว่าพระพุทธองค์มีพระประสงค์ให้เกิดสังฆสามัคคี เอื้ออาศัยดูแลกันและกันระหว่างภิกษุสงฆ์กับภิกษุณีสงฆ์ อยู่กันด้วยธรรมปฏิบัติต่อกันด้วยวินัย

จึงสรุปได้ว่า การทูลขออนุญาตและการอนุญาตให้บวชภิกษุณีเป็นการใช้เหตุผลโดยตรรกะเงื่อนไข ไม่ได้ใช้อารมณ์ความรู้สึกแต่ประการใด การบัญญัติธรรมกับการบวชภิกษุณีก็ได้มีการวางแผนไว้อย่างแน่นอนในแง่ของการสิ้นสุดภิกษุณีวงศ์ แต่เป็นพระประสงค์เรื่องของสังฆสามัคคีในพุทธบริษัทและเกื้อกูลพระธรรมวินัย และแก้ไขความปวิตถ์เรื่องอายุพระศาสนา

ประเด็นสุดท้ายที่เกี่ยวกับการบวชของภิกษุณีคือเรื่องอายุพระศาสนา ซึ่งเป็นประเด็นที่ปรากฏในการโต้ตอบของพระนาคเสนต่อปัญหาพระเจ้ามิลินท์ สัทธรรมอรรถธานปัญหาที่ ๗ วรรคที่ ๑ แห่งเมณฑกปัญหาวา

น. ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์ที่ตรัสแก่พระอานนทนั้น พระองค์ทรงกำหนดอายุพระศาสนา ตรัสแสดงกาลที่สิ้นไปและกาลที่เหลืออยู่ว่า ถ้าไม่มีสตรีมาบวชเป็นนางภิกษุณีไซ้พระสัทธรรมจักตั้งอยู่ได้นับพันปี แต่นั่นเพราะมิเป็นเช่นนั้นจึงตั้งอยู่ได้ไม่ถึง ขอถวายพระพร การที่มีพระพุทธรูปประดิษฐานนี้จะทรงหมายถึงความเสื่อมแห่งพระศาสนา หรือทรงค้ำถูดการตรัสรู้

ม. ก็ทรงหมายถึงความเสื่อมแห่งพระศาสนา นี่เธอศาสนา จะเสื่อมไปได้อย่างไรเธอจงเปรียบให้ฟัง (คณะกรรมการกฤษฎีกา, สำนักงาน, (ข้อมูลออนไลน์) ๑๑ กันยายน ๒๕๕๒.)

พระวินัยปิฎก ภิกษุณีชั้นทกะให้รายละเอียดเรื่องนี้ไว้ว่า

ดูกรอานนท ถ้าสตรีจักไม่ได้ออกจากเรือนบวช เป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว พรหมจรรย์จักตั้งอยู่ได้นาน สัทธรรมจะพึงตั้งอยู่ได้ตลอดพันปี ก็เพราะสตรีออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว บัดนี้ พรหมจรรย์จักไม่ตั้งอยู่ได้นาน สัทธรรมจักตั้งอยู่ได้เพียง ๕๐๐ ปีเท่านั้น ดูกรอานนท สตรีได้ออกจากเรือนบวชเป็น บรรพชิตในธรรมวินัยใด ธรรมวินัยนั้นเป็นพรหมจรรย์ไม่ตั้งอยู่ได้นาน เปรียบเหมือนตระกูลเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่มีหญิงมาก มีชายน้อย ตระกูลเหล่านั้นถูกพวก โจรผู้ลักทรัพย์กำจัดได้ง่าย อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนหนอนขยอกที่ลงใน นาข้าวสาธิตที่สมบูรณ์ นาข้าวสาธิตนั้นไม่ตั้งอยู่ได้นาน อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือน เปลี้ยที่ลงในไร่อ้อยที่สมบูรณ์ ไร่อ้อยนั้นไม่ตั้งอยู่ได้นาน ดูกรอานนท บุรุษกัน ทำนบแห่งสระใหญ่

ไว้ก่อน เพื่อไม่ให้มันไหลไป แม้นันใด เราบัญญัติกรรม ๘ ประการแก่วิกฤติ เพื่อไม่ให้วิกฤติละเมิดตลอดชีวิต ฉะนั้นเหมือนกัน” (วิ.จุ. (ไทย) ๗/๕๑๕ / ๒๐๕.)

เรื่องอายุพระศาสนากับการอนุญาตให้บวชภิกษุณี เป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกัน เพราะการที่สตรีถือบวชเป็นเหตุ อายุพระศาสนาจึงสั้นลง ในเชิงตรรกะแล้วเป็นประโยคเงื่อนไข ให้เหตุผลแบบมีเงื่อนไข ถ้าสตรีไม่ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต พรหมจรรย์จักตั้งอยู่ได้นาน สัทธรรมจักตั้งอยู่ได้ตลอดพันปี เพราะสตรีออกจากเรือนถือบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว พรหมจรรย์จักไม่ตั้งอยู่ได้นาน สัทธรรมจักตั้งอยู่ได้เพียง ๕๐๐ ปีเท่านั้น

เนื้อความตรงนี้บ่งเงื่อนไข คือ ถ้าไม่. . . แล้ว ประเด็นนี้พระมหาบุญไทย ดัววงศ์กล่าวว่า การที่พระพุทธเจ้ายอมให้สตรีอุปสมบทถือเป็นการทำให้ อายุพระศาสนาสั้นลงอีก การบวชเป็นประโยคตรรกะซึ่งเป็นไปตามกฎของ ประโยคตรรกะคือกฎแห่งความมีเหตุผล (The Law of Causality) ซึ่งระบุว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีอยู่หรืออุบัติขึ้นมา ย่อมเป็นผลของเหตุใดเหตุหนึ่ง สิ่งนั้นจะต้อง มีเหตุให้มีอยู่เช่นนั้น ถ้ามีภิกษุณีในพระพุทธศาสนา ศาสนาจะต้องมีอายุสั้นลง การมีภิกษุณีเป็นสาเหตุของการที่พระศาสนาอายุสั้นลง เหมือนตระกูลที่มีผู้หญิง มากกว่าผู้ชาย เชื้อสายย่อมค่อยๆ หายไป เพราะขาดผู้สืบตระกูล แต่ความสัมพันธ์ของภิกษุณีมาจากตัวภิกษุณีเอง และอันตรายที่เกิดจากภายนอกอันอาศัยคือตัว ภิกษุณีนั่นเอง ภิกษุณีเป็นผู้หญิง ความเป็นผู้หญิงย่อมจะเป็นอันตรายต่อการ ปฏิบัติธรรม เพราะความเป็นบรรพชิตจะต้องอาศัยอยู่ในป่าที่สงบเงียบเพื่อ บำเพ็ญสมณธรรม ป่าย่อมมีอันตรายแอบแฝงอยู่ทั้งภัยที่เกิดจากป่าเองและภัย ที่มากับความสงบคือบุรุษผู้ทุศีลย่อมจะหาช่องทางในการทำอันตรายต่อ พรหมจรรย์ของนางภิกษุณีด้วย ดังกรณีของนันทกมานพฆิณีซึ่งนางอุบลวรรณา เถรี (คณะกรรมการแผนกตำรา, ๒๕๔๐, น. ๑๒๐-๑๒๑.)

การที่ภิกษุณีอุปสมบททำให้ศาสนาอายุสั้นลงจึงเป็นเงื่อนไขที่ทำให้การ กำหนดกฎเกณฑ์ของการอุปสมบทภิกษุณีเข้มงวดไปด้วย ความที่ภิกษุณีเข้มงวด

ก็เป็นเหตุที่ทำให้ภิกษุณีอยู่ได้ไม่นาน เพราะภิกษุณีผู้เป็นปุณฺณชย่อมไม่อาจปฏิบัติตามได้ด้วยความคิด ความจริงที่เป็นเหตุคือการมีภิกษุณี ความจริงที่เป็นผลคืออายุกาลพระศาสนาสั้นลง ข้อนี้เป็นไปตามกฎแห่งการใช้เหตุผลทางตรรกะตามกระบวนการของกฎเหตุผลนั่นเอง ดังนั้นการอนุญาตให้บวชก็มีเงื่อนไข การดำรงอยู่หรือไม่ดำรงอยู่ของนางภิกษุณีก็เป็นเงื่อนไขอย่างหนึ่งเช่นกัน (คณะกรรมการแผนกตำรา, ๒๕๔๐, น. ๑๒๐-๑๒๑.)

นอกจากเงื่อนไขการอุปสมบทดังกล่าวแล้วพระพุทธองค์ยังอุปมาให้เข้าใจได้ว่า

“สตรีได้ออกจากเรือนบวชเป็น บรรพชิตในธรรมวินัยใด ธรรมวินัยนั้นเป็นพรหมจรรย์ไม่ตั้งอยู่ได้นาน เปรียบเหมือนตระกูลเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่มีหญิงมาก มีชายน้อย ตระกูลเหล่านั้นถูกพวก โจรผู้ลักทรัพย์ กำจัดได้ง่าย อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนหนอนขยอกที่ลงในนาข้าวสาลีที่สมบูรณ์ นาข้าวสาลีนั่นไม่ตั้งอยู่ได้นาน อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือน เพลี้ยที่ลงในไร่อ้อยที่สมบูรณ์ ไร่อ้อยนั้นไม่ตั้งอยู่ได้นาน” (วิ.จู. (ไทย) ๗/๕๑๕ /๒๐๕.)

อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่เปรียบ
ตระกูลที่มีหญิงมาก มีชายน้อย ตระกูลเหล่านั้นถูกพวก โจรผู้ลักทรัพย์กำจัดได้ง่าย	สตรีได้ออกจากเรือนบวชเป็น บรรพชิตในธรรมวินัยใด ธรรม วินัยนั้นเป็นพรหมจรรย์ไม่ ตั้งอยู่ได้นาน	ช่องโหว่ให้เกิดภัย/กำลัง ป้องกัน
หนอนขยอกที่ลงใน นาข้าว สาลีที่สมบูรณ์ นาข้าวสาลีนั่น ไม่ตั้งอยู่ได้นาน		ทำลาย
เพลี้ยที่ลงในไร่อ้อยที่สมบูรณ์ ไร่อ้อยนั้นไม่ตั้งอยู่ได้นาน		ทำลาย

เนื้อความตอนท้ายของวรรคนี้ทรงแสดงเหตุผลของการตั้งครุธรรม ๘ ประการไว้ชัดเจนว่า “ดูกรอานนท์ บุรุษกัน ท่านบแห่งสระใหญ่ไว้ก่อน เพื่อไม่ให้ น้ำไหลไป แม้นใด เราบัญญัติครุธรรม ๘ ประการแก่ภิกษุณี เพื่อไม่ให้ภิกษุณี ละเมิดตลอดชีวิต ฉะนั้นเหมือนกัน ฯ” (วิ.จู. (ไทย) ๗/๕๑๕/๒๐๕.)

เหตุผลแท้จริงที่ไม่ต้องตีความเลยคือ เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม ที่พระองค์เปรียบเหมือนสระใหญ่ และทรงเปรียบครุธรรมเหมือนท่านบกันน้ำ เปรียบพระองค์เหมือนบุรุษผู้สร้างท่านบกันน้ำ การสร้างท่านบกันไม่ให้ น้ำไหล ออกจากสระคือการรักษาความเป็นสระที่สมบูรณ์เอาไว้ว่าการตั้งครุธรรม ๘ ประการที่เป็นเงื่อนไขการบวชภิกษุณีคือการป้องกันและรักษาความเป็นพระ สัทธรรมที่สมบูรณ์เอาไว้เช่นกัน

นอกจากนี้ในพระสูตรต้นปิฎก อังคตตรนิกาย ปัญจกนิบาตปรากฏการ ทูลถามเหตุที่ทำให้พระสัทธรรมตั้งอยู่ไม่นานว่า

“สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาค ประทับ ณ ป่าไผ่ใกล้เมืองมิลินลา ลำดับนั้น ท่านพระกิมพิละเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคม นั่ง ณ ที่ควรส่วนข้าง หนึ่ง กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ เป็น ปัจจัยที่ทำให้พระสัทธรรมไม่ตั้งอยู่ยั่งยืน ในเมื่อพระตถาคตเจ้าปรินิพพานแล้ว

ดูกรกิมพิละ เมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในพระธรรมวินัยนี้ไม่เคารพ ไม่ยำเกรง ในพระศาสนา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในการศึกษา ไม่เคารพยำเกรงกันและกัน นี้แลกิมพิละ เป็นเหตุ เป็นปัจจัยที่ทำให้ พระสัทธรรมไม่ตั้งอยู่ยั่งยืน ในเมื่อพระตถาคตเจ้าปรินิพพานแล้ว

พระกิมพิละกราบทูลต่อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรเล่าเป็นเหตุ เป็น ปัจจัยที่ทำให้พระสัทธรรมตั้งอยู่ได้นาน ในเมื่อพระตถาคตเจ้าปรินิพพานแล้ว

ดูกรกิมพิละ เมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในพระธรรมวินัยนี้เคารพ ยำเกรง ในพระศาสนา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ใน การศึกษา เคารพยำเกรงกันและกัน นี้แลกิมพิละ เป็นเหตุ เป็นปัจจัยที่ทำให้พระ สัทธรรมตั้งอยู่ได้นาน ในเมื่อพระตถาคตเจ้าปรินิพพานแล้ว (สุชีพ ปุณณานุกาพ,

๒๕๓๒, น. ๖๖.)

หากพิจารณาเปรียบเทียบความที่ยกมานี้กับข้อความในพระวินัยปิฎกที่ยกมาก่อนแล้วจะเห็นได้ว่า ข้อความนี้เกิดขึ้นทีหลัง เพราะในข้อความนี้พระพุทธองค์กล่าวถึงพุทธบริษัทที่ครบทั้ง ๔ องค์แล้ว แสดงให้เห็นว่าในครั้งพระกัมพิละทูลถามนี้มีการอนุญาตให้สตรีถือบวชเป็นภิกษุณีเรียบร้อยแล้ว เงื่อนไขที่พระพุทธองค์กล่าวว่าเป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งความไม่ตั้งมั่นของพระสัทธรรม คือ พุทธบริษัท ๔ ไม่เคารพ ไม่ยำเกรงพระรัตนตรัย การศึกษา กันและกัน คำตอบของพระพุทธองค์เป็นเหตุผลในแง่ตรรกะที่เป็นประโยชน์เงื่อนไขอย่างหนึ่ง คือ การไม่เคารพ ไม่ยำเกรงพระรัตนตรัย การศึกษา กันและกันของพุทธบริษัท ๔ เป็นเงื่อนไขให้เกิดความไม่ตั้งมั่นของพระสัทธรรม

ในทางกลับกันพระพุทธองค์ก็ตอบคำถามของพระกัมพิละแบบเงื่อนไขเช่นกันว่า การเคารพยำเกรงในพระรัตนตรัย การศึกษา ในกันและกันเป็นเหตุเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้อายุพระศาสนายืนยาวขึ้นได้เช่นกัน

จึงสรุปได้ว่าอายุพระศาสนาจะสั้นลงมีหลายปัจจัยทั้ง การที่สตรีถือบวชเป็นบรรพชิต (ผู้ศึกษาตีความว่าคงมีความหมายมากกว่า การบวชเป็นภิกษุณี เพราะปัจจุบันมีการบวชของสตรีหลากหลายรูปแบบ บวชชีพราหมณ์ บวชชี บวชสามเณรี บวชศีลจาริณี) การไม่เคารพ ไม่ยำเกรง พระรัตนตรัย การศึกษา การไม่ไว้นื้อเชื่อใจกันและกันของพุทธบริษัท ๔ ก็เป็นการบั่นทอนอายุพระศาสนาให้สั้นลงได้เช่นกัน การยกเฉพาะกรณีสตรีถือบวชในพระธรรมวินัยมากล่าวอ้างอาจไม่เป็นธรรมต่อสตรีนัก ในแง่ของตรรกะอาจเป็นเหตุผลที่อ่อนและไม่น่าเชื่อถือ เพราะไม่รอบคอบรอบด้านและเปิดโอกาสให้โต้แย้งได้ นักเหตุผลควรพิจารณาปัจจัยทุกตัวที่ส่งผลต่อข้อสรุปการใช้เหตุผลจากอุปมา

ประเด็นสุดท้ายในการศึกษาครั้งนี้คือ การใช้เหตุผลจากอุปมา (Argument from analogy) ทางตรรกศาสตร์จัดเป็นการอ้างเหตุผลแบบอุปนัย(induction) รูปแบบหนึ่งที่อาศัยการมีอยู่ของข้อเปรียบเทียบหรือสิ่งที่เหมือนกัน

ระหว่างสองสิ่งหรือสองสถานการณ์

อุปมา หมายถึง สิ่งหรือข้อความที่ยกมาเปรียบ มักใช้คู่กับอุปไมยในประโยคเช่น เรื่องนี้มีอุปมาฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๘, น. ๙๕๗.)

K. Srinivas กล่าวว่า Analogy : A method to obtain or establish the similarity between two dissimilar objects by comparing their property, relations, etc. An analogy can be drawn between two dissimilar objects in the following way. X has the properties 'a, b, c, d, e,'. Y has the property of 'b, c, d, e,'. This simply that Y must also be having the property 'a'. (Srinivas, K , ๑๙๙๓, pp.๘-๙.)

แปลว่า อุปมาอุปไมย คือ วิธีการอย่างหนึ่งเพื่อเข้าถึงหรือกำหนดความเหมือนกันระหว่างสิ่งของที่แตกต่างกันสองอย่างด้วยการเปรียบเทียบคุณสมบัติความสัมพันธ์ เป็นต้น อุปมาอุปไมยสามารถโยงสิ่งของที่แตกต่างกันสองอย่างด้วยวิธีดังนี้คือ X มีคุณสมบัติ a, b, c, d, e, Y มีคุณสมบัติ b, c, d, e โดยความจริงแล้ว Y ก็ต้องมีคุณสมบัติ a ด้วยเหมือนกัน

พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย ให้ทรรศนะว่า argument by analogy การให้เหตุผลโดยอาศัยแนวเทียบ : การอ้างเหตุผลโดยยกตัวอย่างมาเป็นแนวเทียบเคียงเพียงอย่างเดียว การให้เหตุผลแบบนี้อาจผิดหรือถูกก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับตัวอย่างที่นำมาเทียบเคียง ถ้าตัวอย่างนั้นมีเหตุผลอ่อนก็มีทางผิดได้มาก เช่น โลกมีสัญญาณกลมและหมุนรอบดวงอาทิตย์มีสิ่งมีชีวิตอยู่ได้ ดาวอังคารซึ่งมีสัญญาณกลมและหมุนรอบดวงอาทิตย์เหมือนกัน จึงสันนิษฐานได้ว่ามีสิ่งมีชีวิตอยู่ได้ด้วย (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๒, น. ๙-๑๐.)

เจษฎา ทองรุ่งโรจน์กล่าวว่า analogy การเทียบเคียง ข้อเปรียบเทียบ การอนุมานหรือการลงความเห็นจากความคล้ายคลึงอันเป็นที่ยอมรับระหว่างสองสิ่งขึ้นไป ไปหาความคล้ายคลึงที่น่าจะเป็นระหว่างสิ่งเหล่านั้น (เจษฎา ทองรุ่งโรจน์, ๒๕๔๗, น. ๘.)

คัมภีร์สุโธธาลังการ แต่งโดยพระมหาสามีสังฆรักขิตกล่าวถึงอุปมาว่าเป็น วังกุตติ เครื่องประดับข้อความ(อรรถาลังการ) กล่าวถึงอรรถาลังการและวังกุตติว่า อรรถาลังการ การตกแต่งอรรถมี ๒ ประการคือ โดยประเภทแห่งสมาวุตติและวังกุตติ สมาวุตติเป็นเครื่องสำแดงหลักเกณฑ์ต่างๆของวัตถุทั้งหลาย และวังกุตติการแถลงสมาวะวัตถุอันใดเป็นอย่างอื่น (พระมหาสามีสังฆรักขิต, สุโธธาลังการ, แปลโดย น.อ. แยม ประพัฒน์ทอง, ๒๕๑๒, น. ๑๓๗-๑๔๐ อ้างใน พระมหาวชิรสิษฐ์ ปญญาวฑฺฒโน, ๒๕๔๕, น. ๖๓.)

อีกประการหนึ่ง หมายถึงการเปรียบเทียบระหว่างของสองสิ่ง ซึ่งมีธรรมชาติเหมือนกัน คือการเปรียบเทียบระหว่างวัตถุอันเป็นตัวเปรียบและวัตถุที่ถูกเปรียบเทียบมีธรรมชาติเหมือนกัน (พระมหาสามีสังฆรักขิต, สุโธธาลังการ, แปลโดย น.อ. แยม ประพัฒน์ทอง, ๒๕๑๒, น. ๑๓๗-๑๔๐. อ้างใน เรื่องเดียวกัน.)

บาลีอภิธานปิปปิกาสูจิ กล่าวว่า สมภาพที่มีการเปรียบกับสมภาพที่ทำให้เหมือนกัน ชื่อว่า อุปมา “อุปมายติ สทิสสิกรียติ เอตายาติ อุปมา” (โมคคัลลายนมหาเถร, ๒๔๖๕), น. ๒๙๙. อ้างใน เรื่องเดียวกัน, น. ๖๔.)

ศาสตราจารย์ริส เดวิดส์และวิลเลียม สเตด ให้พรศนะว่า อุปมาที่สมบูรณ์จะต้องประกอบด้วยองค์ ๔ คือ ๑. ตัวนำมาเปรียบ (อุปมา) ๒. ตัวถูกเปรียบ (อุปไมย) ๓. สมภาพที่คล้ายคลึงกัน (สาธารณธรรม) ๔. ศัพท์ที่กล่าวเปรียบเทียบ (อุปมาวาจก หรือ สาเหตุศย ปฏิปาทก) (Rhys David, and Stede, ๑๙๖๖, p. ๑๖๘. อ้างใน บุญชอบ เริงทรัพย์, ๒๕๒๐, น. ๕.)

ปรีชา ช้างขวัญยืนอธิบายว่า การจะเปรียบเทียบได้อย่างแจ่มแจ้งมีหลัก ๓ ประการคือ

๑. กำหนดสิ่งที่จะนำมาเปรียบเทียบให้แน่นอน
๒. ดูความเหมือนและความแตกต่างสำคัญของสิ่งทั้งสองนั้น และ
๓. ดูบริบทของสิ่งทั้งสองนั้นว่า ถ้าอยู่ในที่อย่างนั้นจะมีความหมายอย่างไร (ปรีชา ช้างขวัญยืน, ๒๕๑๗, น. ๗๑. อ้างใน เรื่องเดียวกัน.)

การอ้างเหตุผลจากอุปมา เป็นการอ้างเหตุผลแบบอุปนัยที่สรุปได้ว่า

บางสิ่งที่เป็นจริงกับสิ่งหนึ่ง ก็เนื่องจากไม่มีความเหมือนกันกับสิ่งหนึ่ง หลักการประเมินค่าการอ้างเหตุผลจากอุปมาชนิดนี้ คือ

๑) ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เหมือนกัน

๒) จำนวนของสิ่งที่เหมือนกัน จำนวนสิ่งที่เหมือนกันระหว่างข้ออุปมาที่ ๑ และ ๒ มีมากเท่าใด การอ้างเหตุผลก็มีน้ำหนักมากขึ้นเท่านั้น

๓) ธรรมชาติและลำดับของการอุปมากลับ สามารถเพิ่มหรือลดน้ำหนักการอ้างเหตุผลได้

๔) จำนวนของข้ออุปมาที่ ๑ เพิ่มขึ้น ความน่าเชื่อถือของการอ้างเหตุผลก็มีมากขึ้น

๕) ความแตกต่างในบรรดาข้ออุปมาที่ ๑ อุปมาที่ ๑ มีความหลากหลายเท่าใด ความน่าเชื่อถือก็เพิ่มขึ้นตาม

๖) ความเฉพาะตัวของข้อสรุป ยิ่งข้อสรุปมีความเฉพาะตัวมากเท่าใด การอ้างเหตุผลยิ่งมีน้ำหนักเบา (สมหวัง แก้วสุฟอง, ม.ป.พ., น. ๑๒๔ – ๑๓๐.)

สรุปได้ว่า อุปมา (Analogy) หมายถึง การเปรียบเทียบของสองสิ่งหรือสองสถานการณ์ที่แตกต่างกัน เพื่อหาคุณสมบัติที่เหมือนกัน ซึ่งจะต้องประกอบด้วย ตัวนำมาเปรียบ ตัวถูกเปรียบ คุณสมบัติที่คล้ายกันและศัพท์ที่ใช้เปรียบ โดยกำหนดสิ่งที่จะนำมาเปรียบ คุณสมบัติที่เหมือนหรือต่างกันและบริบทที่เกี่ยวข้องด้วย โทษแห่งอุปมา

ในอสังการศาสตร์ภาษาบาลีกล่าวถึงการใช้อุปมาผิดหรืออุปมาที่เป็นโทษ ๗ ประการ คือ

๑. อุปมาต่างลิงค์ คือ อุปมากับอุปไมยต่างเพศกัน เช่น ดวงจันทร์เหมือนนางหงส์ จันทิ ปงลิงค์ นางหงส์ อิตถิลิงค์

๒. อุปมาต่างพจน์ คือ อุปมากับอุปไมยต่างพจน์กัน เช่น อากาศเหมือนสระน้ำทั้งหลาย อากาศเป็นเอกวจนะ สระน้ำเป็นพหุวจนะ

๓. อุปมาเกินความจริง เช่น หิงห้อยสว่างเพียงดังดวงจันทร์ หิงห้อยเป็นหิณะ ดวงจันทร์เป็นอริกะ

๔. อุปมาทราหม คือเอาสิ่งที่ต่ำทราหมมาอุปมา เช่น ข้าจงรักในเจ้าเหมือนหมา คนเป็นอธิกชาติ หมาเป็นหินชาติ

๕. อุปมาไม่เด่น เช่น พลามโพิธิ สาคโร วีย สงขภิ สมุทพลกระฉอก กระฉ่อน เหมือนสาครคนองคลื่น ศัพท์แสดงความหมายของพลใช้ อมโพิธิ ซึ่งแปลว่าสมุทหรือทะเลมาแล้ว เวลาอุปมาก็คงใช้สาครศัพท์ซึ่งก็มีความหมายอย่างเดียวกันอีก ไม่ปรากฏความพิเศษอะไรขึ้นมา

๖. อุปมาเพ่งเล็ง คือ ข้อความที่นำมาเปรียบเทียบจะเข้าใจได้จะต้องดูความที่นำมาประกอบด้วยจะดูเฉพาะศัพท์ที่นำมาอุปมาไม่ได้

๗. อุปมากระท่อนกระแท่น คือ อุปมาไม่เต็มความ เช่น ดวงจันทร์มีรอยกระต่างคล้ายดอกโกมุท ความยังไม่สมบูรณ์เพราะมีเนื้อความขาดหาย ความจะสมบูรณ์ได้จะต้องเป็น “ดวงจันทร์มีรอยกระต่างคล้ายดอกโกมุทมีแมลงภู” (พระมหาวีสิษฐ์ ปญญาวฑฒโน, ๒๕๔๕, น. ๖๙-๗๐.)

สรุปได้ว่าการอุปมาที่ดีจะต้องประกอบด้วยส่วนประกอบหลักๆคือ ตัวนำมาเปรียบ ตัวถูกเปรียบ ลักษณะที่ต้องการเปรียบ ศัพท์ (ข้อความ) ที่บ่งให้รู้ว่าเป็นการเปรียบ การประเมินค่าของการเปรียบเทียบใช้เกณฑ์ประสบการณ์ที่มากพอจนแน่ใจ และไม่เข้าข่ายการอุปมาที่เป็นโทษ การอุปมานั้นถึงจะมีน้ำหนักควรเชื่อถือและสมเหตุสมผล ส่วนอุปมานั้นจะดีหรือไม่ พิจารณาจากความสมเหตุสมผลของอุปมา ข้ออ้างทุกตัวของอุปมาเป็นจริง และข้ออ้างเหล่านั้นไปสนับสนุนข้อสรุป

การให้เหตุผลจากอุปมาในสัทธรรมอันตรธานปัญหาที่ ๗ แห่งเมณฑกปัญหาที่ยกขึ้นมาศึกษานั้นมีการเปรียบกันอยู่ ๕ อุปมาด้วยกัน ผู้ศึกษาจะวิเคราะห์ให้เห็นการใช้เหตุผลและประเมินการใช้เหตุผลไปที่ละอุปมาโดยลำดับดังนี้

อุปมาที่ ๑

“ก็แหละ พระพุทพจน์ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นพระพุทพจน์มีเนื้อความต่างกันด้วย มีพยัญชนะต่างกันด้วยแท้ ส่วนทั้งสอง คือ ส่วนพระพุท

พจน์นี้กำหนดศาสนาพระวากนี้แสดงความปฏิบัติเหล่านั้น เว้นไกลกันและกัน
ขอถวายพระพร มีอุปมาเหมือนฟ้าเว้นไกลแต่แผ่นดิน นรกเว้นไกลแต่สวรรค์ กุศล
เว้นไกลแต่อกุศล สุขเว้นห่างไกลแต่ทุกข์ ฉันทะ ส่วนพระพุทธานุภาพทั้งหลายสอง
เหล่านั้น เว้นห่างไกลจากกันและกัน มีอุปมาเช่นนั้นนั่นเทียวแล” (คณะกรรมการ
กฤษฎีกา, สำนักงาน, (ข้อมูลออนไลน์) ๑๑ กันยายน ๒๕๕๒.)

อุปมา	อุปมา	ลักษณะที่นำมาเปรียบ
ฟ้าเว้นไกลแต่แผ่นดิน	พระพุทธานุภาพกำหนดศาสนา และพระวากแสดงความ ปฏิบัติ	เว้นไกลกันและกัน
นรกเว้นไกลแต่สวรรค์		
กุศลเว้นไกลแต่อกุศล		
สุขเว้นห่างไกลแต่ทุกข์		

ตัวที่นำมาเปรียบในอุปมาที่หนึ่งนี้คือ ฟ้า-ดิน นรก-สวรรค์ กุศล-อกุศล
สุข-ทุกข์ ตัวที่ถูกเปรียบคือ พระพุทธานุภาพกำหนดศาสนา(สาสนปริจเฉท)และ
พระพุทธานุภาพแสดงอานุภาพการปฏิบัติ(ปฏิบัติปริทีปนา) คุณสมบัติที่เหมือน
กันคือความเว้นไกลจากกัน การอุปมาของพระนาคเสนตรงนี้เพื่อแสดงให้เห็นว่า
พระพุทธานุภาพทั้งสองที่พระเจ้ามิลินท์ยกมาเป็นคำถามนั้นเป็น นานาอัตตะ นานา
พยัญชนะ สุตโต่งอยู่กันคนละด้าน พิจารณาจุดประสงค์ของการเปรียบแล้ว คำ
อธิบายวิภาษชาตของพระนาคเสนมีความสมเหตุผล การแยกก่อนรวมท่าน
สามารถใช้ความรู้ไหวพริบของท่านอธิบายสิ่งที่เว้นไกลกันคนละด้านให้พระเจ้า
มิลินท์เข้าใจได้ ให้เห็นว่าสิ่งที่เรามองเห็นว่าแตกต่างกันโดยสิ้นเชิงนั้น หาก
พิจารณาเนื้อหาแล้วเป็นการกล่าวถึงเรื่องเดียวกัน แต่อธิบายคนละแง่มุมหรือ
คนละด้านของเหรียญเดียวกัน ดังนั้นการอุปมาที่ ๑ นี้จึงสมเหตุผล

อุปมาที่ ๒

“ถ. ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงระบุงูฏาที่ฉิบหายไปแล้ว

ทรงแสดงกาลที่เหลืออยู่ ทรงกำหนดแล้ว. เหมือนบุรุษมีของหาย หยิบภณฑะที่เหลืออยู่ทั้งสิ้น แสดงแก่ประชุมชนว่า ‘ภณฑะเท่านั้นของข้าพเจ้าหายไปแล้ว ภณฑะนี้เหลืออยู่’ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง แสดงกาลที่ฉิบหายไปแล้ว ตรัสกาลที่เหลืออยู่แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายว่า ‘ดูก่อนอานนท์ กาลต่อไปนี้ พระสัทธรรมจักตั้งอยู่ได้ เพียงห้าร้อยปีเท่านั้น’ ดังนี้ พระพุทธพจน์นี้กำหนดศาสนกาล ส่วนพระองค์ทรงระบุสมณะทั้งหลายตรัสพุทธพจน์ใด แก่สุภัททปริพาชก ว่า ‘ดูก่อนสุภัททะ ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ พึงปฏิบัติอยู่โดยชอบ ในกาลทั้งปวง โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย’ ดังนี้ พระวาจานั้นแสดง ความปฏิบัติ” (คณะกรรมการกฤษฎีกา, สำนักงาน, (ข้อมูลออนไลน์) ๑๑ กันยายน ๒๕๕๒.)

อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบ
บุรุษมีของหาย หยิบภณฑะที่เหลืออยู่ทั้งสิ้น แสดงแก่ประชุมชนว่า ‘ภณฑะเท่านั้นของข้าพเจ้าหายไปแล้ว ภณฑะนี้เหลืออยู่’	พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง แสดง กาลที่ฉิบหายไปแล้ว ตรัสกาลที่เหลืออยู่แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย	การแสดงส่วนที่ฉิบหาย ด้วย ส่วนที่เหลืออยู่

ตัวเปรียบในอุปมาที่ ๒ นี้คือ บุรุษ ตัวถูกเปรียบคือพระผู้มีพระภาคเจ้า ตัวเปรียบอีกอันคือภณฑะที่หายไ้ตัวถูกเปรียบคือกาลที่ฉิบหายไ้ ตัวเปรียบภณฑะที่เหลืออยู่ตัวถูกเปรียบกาลเวลาที่เหลืออยู่ ในอุปมาที่ ๒ จึงมีตัวเปรียบ ๓ ตัวและตัวถูกเปรียบ ๓ ตัวเท่ากัน มีเพียงคู่เปรียบที่ ๑ เท่านั้นที่เปรียบรูปธรรมกับรูปธรรม คู่ที่ ๒ กับคู่ที่ ๓ เป็นการเปรียบรูปธรรมกับนามธรรม การเปรียบในคู่ที่ ๒ และ ๓ เข้าข่ายการเปรียบเทียบที่เป็นโทษ เพราะเป็นการเปรียบเทียบเพ่งเล็ง จะเห็นว่าหากไม่พิจารณาบริบทแล้วจะไม่สามารถเข้าใจได้เลย ดูเฉพาะศัพท์ที่นำมาเปรียบไม่ได้ หากพิจารณาที่คุณสมบัติของตัวเปรียบและตัวถูกเปรียบมีความเหมือนกันคือ หายกับฉิบหาย เหลืออยู่กับเหลืออยู่ สิ่งที่พระนาคเสนต้องการ

แสดงในอุปมานี้คือ การแสดงให้ผู้อื่นรู้ว่าหายไปเท่าใดด้วยสิ่งที่เหลืออยู่ เป็นการอุปมาที่ตลบหลังเหนือความคาดคิดของผู้ฟัง ดังนั้นการอุปมาที่ ๒ นี้จึงมีความสมเหตุสมผล

อุปมาที่ ๓

ขอถวายพระพร ถ้าในที่นี้ มีสระเต็มแล้วด้วยน้ำใหม่ใสสะอาด น้ำขึ้นเสมอกำหนดเพียงขอบ เมื่อสระนั้นยังไม่ทันแห้ง เมฆใหญ่เนื่องประพันธกันให้ฝนตกเต็มซ้ำๆ ลงบนน้ำในสระนั้นน้ำในสระนั้นพึงถึงความล้นไปและแห้งไปหรือเป็นไฉน

ร. หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า

ถ. เพราะเหตุไร ขอถวายพระพร

ร. เพราะความที่เมฆเป็นของเนื่องประพันธกันเป็นเหตุ น้ำในสระนั้นจึงไม่ถึงความล้นไปแห้งไปไซ้ พระผู้เป็นเจ้า

ถ. ขอถวายพระพร สระ คือ พระสัทธรรมในศาสนาอันประเสริฐ ของพระพุทธเจ้าผู้ชนะมารทั้งปวง เต็มแล้วด้วยดีด้วยน้ำใหม่ปราศจากมลทิน คือ อารยะ และศีลคุณและวัตรปฏิบัติ น้ำปราศจากมลทินนั้นขึ้นไปท่วมที่สุดแห่งภพตั้งอยู่แล้ว ฉะนั้นนั้นเทียวแล ถ้าพระพุทธอรสทั้งหลาย ยังฝนแห่งเมฆ คือ อารยะและศีลคุณและวัตรปฏิบัติ ให้เนื่องประพันธกัน ให้ตกเต็มร่ำไปในสระ คือ พระสัทธรรมนั้นไซ้ สระ คือ พระสัทธรรมในศาสนาอันประเสริฐ ของพระชินพุทธเจ้านี้ พึงตั้งอยู่สิ้นกาลนานยืดยาวได้ อนึ่ง โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเนื้อความนี้ ภาสิตแล้วว่า ‘ดูก่อนสุภัททะ ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ พึงปฏิบัติอยู่โดยชอบในกาลทั้งปวง โลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย ดังนี้ (คณะกรรมกรภิกษุฎฐิกา, สำนักงาน, (ข้อมูลออนไลน์) ๑๑ กันยายน ๒๕๕๒.)

ที่	อุปมา	อุปมัย	ลักษณะที่นำมาเปรียบ (พระมหาวชิษฐ ปณฺญาทตฺตโน, ๒๕๔๕, น. ๙๔.๗)
๑	สระ	พระสัทธรรม	ศาสนาตั้งอยู่ได้ถ้ามีการประพฤติ
๒	น้ำ	ศีลาจารและวัตรปฏิบัติ	ทำให้ศาสนาบริบูรณ์ตราบเท่าที่ยังมีการ ปฏิบัติ

ในอุปมาที่ ๓ มีหลายคู่เปรียบ คู่ที่ ๑ ตัวเปรียบได้แก่สระตัวถูกเปรียบคือพระสัทธรรม ลักษณะที่ต้องการเปรียบเทียบความตั้งอยู่หรือความเป็นที่รองรับเป็นที่รวม สระเป็นที่รองรับน้ำฉันทิ พระสัทธรรมก็เป็นที่ยรวมของคุณธรรมฉันทินั้น แม้จะเป็นการเปรียบรูปธรรมกับนามธรรมแต่ลักษณะที่ต้องการเปรียบเทียบที่เป็นคุณสมบัติของทั้งตัวเปรียบและตัวถูกเปรียบเป็นไปตามที่พระนาคนั้นตั้งใจไว้และเป็นการเปรียบในแง่เดียว ดังนั้นการเปรียบจึงใช้ได้และการอ้างเหตุผลก็สมเหตุสมผล (กิริติ บุญเจือ, ๒๕๔๐), น. ๖๒.)

คู่ต่อมาตัวเปรียบคือน้ำตัวถูกเปรียบคือศีลาจารและวัตรปฏิบัติ ลักษณะที่ต้องการเปรียบเทียบคุณสมบัติที่สำคัญอันเป็นส่วนเติมเต็มให้สมบูรณ์ คู่ที่ ๒ นี้ก็เป็นการเปรียบรูปธรรมกับนามธรรม(คุณธรรม)เช่นกัน ประเด็นของพระนาคนั้นคือคุณสมบัติที่เหมือนกันของทั้งสองสิ่ง

น้ำเป็นส่วนเติมเต็มให้สระมีความเป็นสระที่สมบูรณ์ ศีลาจารและข้อปฏิบัติก็เป็นคุณธรรมที่ยังพระสัทธรรมให้คงมั่น ดังนั้นการอุปมาในคู่ที่ ๒ นี้จึงมีความสมเหตุสมผล

คู่เปรียบที่ ๓ ตัวเปรียบได้แก่การไหลอยู่ (ของน้ำ) ตัวถูกเปรียบได้แก่การประพฤติอยู่เนืองๆ (ของพุทธบุตร) ลักษณะที่ต้องการเปรียบเทียบคืออาการเคลื่อนไหว ไม่หยุดนิ่งของกริยาทั้งสอง การไหลของน้ำไม่หยุดยังผลให้สระบริบูรณ์ การประพฤติศีลาจารและวัตรปฏิบัติไม่ขาดสาย(บอกฐานะที่ตนบรรลุและยังผู้อื่นให้บรรลุอย่างตน) กระทำอยู่ไม่ขาดสายก็ยังผลให้พระสัทธรรมตั้งมั่น

ได้ ผู้ศึกษาตั้งข้อสังเกตว่า เหตุใดพระนาคเสนจึงเปรียบเทียบประพตติธรรมด้วยการไหลของน้ำ ตามประวัติพระนาคเสนจะเห็นว่า ในชาติก่อนจะมาเป็นพระนาคเสนนั้น ท่านเกิดเป็นพระเถระและมีสามเณรอุปฐากอยู่รูปหนึ่ง ท่านใช้สามเณรให้กอบหยากระบายออกจากลานพระเจดีย์ถึงสามครั้ง สามเณรก็ทำเหมยไม่ได้ยิน ท่านเลยตีสามเณรด้วยด้ามไม้กวาด เป็นเหตุให้สามเณรกลัวและร้องให้วิ่งไปเก็บหยากระบายแล้วลงไปอาบน้ำในลำธาร สามเณรมองเห็นคลื่นระลอกน้ำในลำธารไม่หยุดคุดย่อนก็เลยตั้งสัจจอธิษฐานว่า ด้วยอาณิสสการเก็บหยากระบายออกจากลานพระเจดีย์เกิดชาติใดขอให้ปัญญาไม่รู้งบสิ้นดังคลื่นระลอกน้ำพระเถระรู้การอธิษฐานของสามเณรจึงตั้งสัจจอธิษฐานเช่นกันว่า เกิดชาติใดขอให้ปัญญามีปัญญาสามารถแก้ข้อสงสัยของสามเณรได้หมดสิ้น คำอธิษฐานของสามเณรจะเป็นจริงก็เพราะอาณิสสจากการใช้ของเรา จากนั้นทานอดีตชาติท่านทั้งสองคุ้นเคยกับน้ำในลำธาร อาจเป็นคุณหนุนเนื่องให้ท่านเหล่านั้นเข้าใจได้ง่ายขึ้น หรือหากพิจารณาบริบทของสาครนครของพระเจ้ามลิทในครั้งที่เกิดการปฐญาวิสนหากันนั้นประกอบด้วยประตู คู ค่ายมากมาย แสดงว่า น้ำการไหลของน้ำเป็นสิ่งที่ท่านทั้งสองประสบเชิงประจักษ์ในชีวิตประจำวัน ดังนั้นจึงถูกยกมาเปรียบกับการปฏิบัติธรรม เพื่อให้เข้าใจง่ายได้ การเปรียบในคู่ที่ ๓ นี้จึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เป็นการเปรียบที่อาจจะแปลกคือเปรียบกิริยาอาการกับกิริยาอาการ แต่เป็นอาการไหลของน้ำกับกิริยาปฏิบัติของคน

คู่เปรียบที่ ๔ ตัวเปรียบเทียบไม่งวด/ไม่แห้ง(ของสระ)ตัวถูกเปรียบคือความไม่ว่างเปล่า(จากพระอรหันต์ของพระสังฆธรรม) ลักษณะที่ต้องการเปรียบเทียบความไม่ขาด ไม่พร่อง ความสมบูรณ์ เมื่อพิจารณาตัวเปรียบและตัวที่ถูกเปรียบแล้วการไม่งวด ไม่แห้งจากน้ำของสระทำให้สระคงความเป็นสระที่สมบูรณ์ไว้ได้ ความไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ของพระสังฆธรรมส่งผลให้พระสังฆธรรมตั้งมั่นอยู่ได้ การเปรียบในคู่ที่ ๔ นี้จึงมีความลงตัวและสมเหตุสมผล

คู่เปรียบที่ ๕ ตัวเปรียบความเป็นสระ ตัวถูกเปรียบคือพระอรหันต์ ลักษณะที่ต้องการเปรียบได้แก่ แก่นสารของสิ่งรองรับ สระที่สมบูรณ์จะต้องมี

ความเป็นสระอยู่อย่างเต็มเปี่ยมคือ มีน้ำเต็มเพียงขอบสระอยู่เสมอ พระสัทธรรมที่มีแก่นสารจะต้องมีอริคมคือผู้บรรลุคุณธรรมชั้นสูงสุดคือพระอรหันต์อย่างมิได้ขาด จุดมุ่งหมายที่พระนาเคนเสนต้องการอธิบายให้พระเจ้านิลันท์เข้าใจคือแก่นแท้ของพระสัทธรรม เมื่อกำหนดตัวเปรียบเทียบ ตัวถูกเปรียบและลักษณะที่เหมือนกันของทั้งสองสิ่งได้เช่นนี้แล้ว การอุปมาในคู้ที่ ๕ จึงมีความสมเหตุสมผล ตรวจสอบกับโทษของอุปมาแล้วไม่เข้าข่ายข้อใด ดังนั้นคู้เปรียบที่ ๕ จึงเป็นคู้เปรียบที่ใช้ได้

อุปมาที่ ๓ นี้สำคัญ เพราะจะเป็นอุปมาต้นแบบของข้ออุปมาที่ ๔ และ ๕ กล่าวคืออุปมาที่ ๔ และ ๕ เป็นการอุปมาซ้ำให้ความชัดเจนขึ้น แต่ลักษณะที่ต้องการเปรียบนั้นยังคงเหมือนอุปมาที่ ๓

อุปมาที่ ๔

ขอถวายพระพร อนึ่ง ในที่นี้มีกองแห่งไฟใหญ่ๆ โพลงอยู่ ขนทั้งหลาย ฟิงนำหญ้า และไม้ และโคมัยแห้งแล้วทั้งหลายเข้าไปเติมซ้ำๆ ลงในกองไฟใหญ่นั้น กองไฟนั้นฟิงดับไปหรือไฉน

ร. หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า กองไฟนั้นฟิงโพลงยิ่งๆ ขึ้นไป ฟิงสว่างยิ่งๆ ขึ้นไป

ขอถวายพระพร พระศาสนานันประเสริฐของพระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว ย่อมซบซอลอยู่ในโลกธาตุประมาณหมื่นหนึ่ง ทำโลกธาตุให้สว่างทั่วด้วยอาจารย์และศิลาคุณ และวัตรปฏิบัติ ก็ถ้าว่าพระพุทธอรหันต์ทั้งหลาย มาตามพร้อมแล้วด้วยองค์ของบุคคลผู้ตั้งความเพียร ทำประการ ฟิงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วพากเพียรเนื่องๆ ฟิงเป็นผู้มีฉันทะเกิดแล้วศึกษาอยู่ในสิกขาสาม ฟิงบำเพ็ญจาริตศีลและวาริตศีลให้บริบูรณ์ ไม่บกพร่องยิ่งกว่านั้นไซ้ พระชินศาสนานันประเสริฐนี้ฟิงตั้งอยู่สิ้นกาลนานยิตยาวไต่ยิ่งๆ ขึ้นไปโลกฟิงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเนื้อความนี้ภาสิตแล้วว่า ‘ดูก่อนสุภัททะ ถ้าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ ฟิงปฏิบัติอยู่โดยชอบ, โลกฟิงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย’ ดังนี้ (คณะกรรมการกฤษฎีกา, สำนักงาน, (ข้อมูลออนไลน์)

๑๑ กันยายน ๒๕๕๒.)

อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบ
กองไฟใหญ่โพลงอยู่ ชน ทั้งหลายพืงนำหญ้า และไม้ และโคมัยแห้งเข้าไปเติมซ้ำๆ ลงในกองไฟใหญ่นั้น กองไฟนั้น พืงดับไปหรือเอน	พระศาสนาอันประเสริฐของ พระพุทธเจ้าผู้ชนะแล้ว ย่อม ซัซวาลอยู่ในโลกธาตุประมาณ หมื่นหนึ่ง ทำโลกธาตุให้สว่าง ทั่วด้วยอาจาระ และศีลคุณ และวัตรปฏิบัติ ถ้าพระพุทธ โอรสทั้งหลาย มาตามพร้อม แล้วด้วยองค์ของบุคคลผู้ตั้ง ความเพียร ทำประการ พืงเป็น ผู้ไม่ประมาทแล้วพากเพียร เนื่อง ๆ พืงเป็นผู้มีอันทะเกิด แล้วศึกษาอยู่ในสิกขาสาม พืง บำเพ็ญจาริตศีลและวาริตศีล ให้บริบูรณ์ ไม่บกพร่อง ยิ่งกว่านั้นไซ้ พระชินศาสนา อันประเสริฐนี้พืงตั้งอยู่สันกาล นานยิตยาวได้อั้งๆ ขึ้นไปโลก พืงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระ อรหันต์ทั้งหลาย	ความดำรงอยู่อย่างสมบูรณ์

ในอุปมาที่ ๔ นี้มีคู่เปรียบที่ควรพิจารณาอยู่หลายคู่ด้วยกัน ผู้ศึกษาจะ
นำมาวิเคราะห์ทีละคู่โดยลำดับ คือ

คู่เปรียบที่ ๑ ตัวนำมาเปรียบได้แก่กองไฟใหญ่ กำลังโพลงอยู่ ตัวถูก
เปรียบคือพระศาสนา. . . ซัซวาลอยู่ในโลกธาตุ. . . ทำโลกธาตุให้สว่างทั่วด้วย
อาจาระ และศีลคุณ และวัตรปฏิบัติ ลักษณะที่ต้องการเปรียบคือ ความรุ่งเรือง
คู่เปรียบที่ ๑ นี้เป็นการเปรียบกองไฟที่กำลังลุกไหม้อยู่กับพระศาสนาที่กำลังส่อง
โลกธาตุให้สว่างไสวอยู่ เป็นการเปรียบรูปธรรมกับนามธรรม แต่ไม่ถึงกับเป็น

อุปมาที่เป็นโทษ เพราะไม่กระทอนกระแทน กองไฟกำลังลุกไหม้กับพระสัทธรรมกำลังซ้ซวาล เป็นการเปรียบที่มีเหตุผลสมบูรณ์

คู่เปรียบที่ ๒ ในอุปมานี้ ตัวนำมาเปรียบคือชนทั้งหลาย ตัวถูกเปรียบคือพระพุทธอรสทั้งหลาย ลักษณะที่ต้องการเปรียบคือ ความเป็นตัวการกระทำ ทั้งตัวนำมาเปรียบและตัวถูกเปรียบมีพจน์เสมอกัน ต่างก็เป็นพหุพจน์ และลักษณะที่ต้องการเปรียบก็กำหนดชัดเจน ดังนั้นการเปรียบนี้จึงเป็นการเปรียบที่ดี เว้นห่างการเปรียบที่เป็นโทษ

คู่เปรียบที่ ๓ ตัวนำมาเปรียบคือ (การ) นำหญ้า และไม้ และโคมัยแห้งเข้าไปเติมซ้ำๆ ลงในกองไฟใหญ่ ตัวถูกเปรียบคือ(การ)มาตามพร้อมด้วยองค์ของผู้ตั้งความเพียรทำประการ พึงเป็นผู้ไม่ประมาท พากเพียรเนืองๆ พึงเป็นผู้มีฉันทะเกิดแล้ว ศึกษาอยู่ในสิกขาสาม พึงบำเพ็ญจาริตศีลและวริตศีลให้บริบูรณ์ ไม่บกพร่องยิ่งกว่านั้น ลักษณะที่ต้องการเปรียบ อาการกระทำ การเปรียบในคู่เปรียบนี้แปลกๆ เพราะพระนาเคนต้องการเปรียบกิริยาหรือการกระทำของชนทั้งหลายกับข้อควรปฏิบัติของเหล่าพุทธอรส ท่านต้องการเปรียบเทียบการกระทำของทั้งสองว่ามีความเหมือนกันในแง่ของการเติมเชื้ออยู่เสมอ ไม่ให้ขาดตกบกพร่อง การเปรียบเช่นนี้อาจเข้าช่วยการอุปมาที่เป็นโทษได้ เพราะเป็นการพ่งเล็ง ที่เมื่อพิจารณาเพียงตัวเปรียบและตัวถูกเปรียบแล้วผู้อ่านหรือผู้ฟังย่อมไม่อาจเข้าใจได้ชัดเจน จำเป็นต้องดูบริบทแวดล้อมอีกชั้นหนึ่งถึงจะเข้าใจความหมายได้แจ่มแจ้ง ดังนั้นการเปรียบของคู่เปรียบนี้จึงอ่อน ไม่สมเหตุผล

หากพิจารณาโดยรวมข้ออุปมาที่ ๔ ประโยคที่นำมาเปรียบเป็นการถามนำ ส่วนหนึ่งของประโยคที่ถูกเปรียบเป็นเงื่อนไข “ถ้าพระพุทธอรสทั้งหลาย มาตามพร้อมแล้วด้วยองค์ของบุคคลผู้ตั้งความเพียร ทำประการ พึงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วพากเพียรเนืองๆ พึงเป็นผู้มีฉันทะเกิดแล้วศึกษาอยู่ในสิกขาสาม พึงบำเพ็ญจาริตศีลและวริตศีลให้บริบูรณ์ ไม่บกพร่องยิ่งกว่านั้นไซ้ พระชินศาสนาอันประเสริฐนี้พึงตั้งอยู่สันกาลนานยิดยาวได้ยั้งๆ ขึ้นไปโลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย” ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าอุปมาที่ ๔ เป็นการให้เหตุผล

ข้อในอุปมา และอุปไมยเป็นการอธิบายคำถามนำของอุปมา

อุปมาที่ ๕

อนึ่ง ในโลกนี้ ชนทั้งหลาย พึงขัดแวงปราศจากมลทินสนิทเสมอ และ
ขัดดีแล้ว กระจ่างด้วยดีด้วยจรรยาแห่งพรตอันละเอียดสุขุมเนื่องๆ มลทินและ
เปือกตมละอองธุลีพึงเกิดขึ้นในแวงนั้นได้หรือไม่ ขอถวายพระพร

ร. หาไม่ พระผู้เป็นเจ้า แวงนั้นพึงปราศจากมลทิน ผ่องใสวิเศษหนักขึ้น
โดยแท้

ถ. ขอถวายพระพร แวงนั้นพึงปราศจากมลทินผ่องใสวิเศษหนักขึ้น
ฉันใด ศาสนาอันประเสริฐของพระพุทธเจ้า ไม่มีมลทินโดยปกติปราศจากมลทิน
ละอองธุลี คือกิเลสแล้ว ถ้าพระพุทธบุตรทั้งหลายพึงชูดเกล้าพระศาสนาอัน
ประเสริฐของพระพุทธเจ้านั้น ด้วยอาจารย์และศีลคุณ และวัตรปฏิบัติ และสัสเลข
ธรรม และธุดงค์คุณ ศาสนาอันประเสริฐของพระชินพุทธเจ้านี้ พึงตั้งอยู่ได้สิ้น
กาลนานยืดยาว อนึ่งโลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ทั้งหลาย ฉะนั้น
นั้นเพียง (คณะกรรมการกฤษฎีกา, สำนักงาน, (ข้อมูลออนไลน์) ๑๑ กันยายน
๒๕๕๒.)

อุปมา	อุปไมย	ลักษณะที่นำมาเปรียบ
ชนทั้งหลาย พึงขัดแวง ปราศจากมลทินสนิทเสมอ และขัดดีแล้ว กระจ่างด้วยดี ด้วยจรรยาแห่งพรตอัน ละเอียดสุขุมเนื่อง ๆ... แวงนั้น พึงปราศจากมลทินผ่องใสวิ เศษหนักขึ้น	ศาสนาอันประเสริฐของ พระพุทธเจ้า ไม่มีมลทินโดย ปกติปราศจากมลทินละอองธุลี คือกิเลสแล้ว ถ้าพระพุทธบุตร ทั้งหลายพึงชูดเกล้าพระศาสนา อันประเสริฐของพระพุทธเจ้า นั้น ด้วยอาจารย์และศีลคุณ และวัตรปฏิบัติ และสัสเลข ธรรม และธุดงค์คุณ ศาสนาอัน ประเสริฐของพระชินพุทธเจ้านี้	การตั้งอยู่อย่างปราศจาก มลทิน/หมดจด

	พึงตั้งอยู่ได้สันกาลนานยึดยาว อนึ่งโลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่า จากพระอรหันต์ทั้งหลาย	
--	---	--

อุปมาที่ ๕ เป็นการอุปมาซ้ำอุปมาที่ ๓ และที่ ๔ ดังกล่าวแล้ว เพื่อให้
เกิดความชัดเจนและเข้าใจยิ่งขึ้น ในอุปมาที่ ๕ มีคู่เปรียบที่ควรนำมาพิจารณา
ดังนี้

คู่เปรียบที่ ๑ ตัวนำมาเปรียบคือชนทั้งหลาย ตัวถูกเปรียบได้แก่พระพุทธ
บุตรทั้งหลาย ลักษณะที่ต้องการเปรียบคือ ความเป็นตัวการกระทำที่สำคัญ ตัว
เปรียบและตัวถูกเปรียบมีพจน์เสมอกัน เป็นนามธรรมด้วยกันทั้งคู่จึงไม่เข้าช่วย
อุปมาที่เป็นโทษ หากพิจารณาในแง่ไวยากรณ์ทางภาษาศาสตร์แล้วจะเห็นว่า ตัว
เปรียบทำหน้าที่ประธานในประโยคกัตตุวาจก ส่วนตัวถูกเปรียบทำหน้าที่อนภิ
หิตกัตตาในประโยคกรรมวาจก กล่าวคือตัวถูกเปรียบไม่ใช่ประธานในประโยค
แต่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำ เพราะประธานเป็นตัวถูกกระทำ เป็นความแตกต่างที่
สำคัญของคู่เปรียบที่ ๑ ทำให้การอ้างเหตุผลไม่ค่อยจะสมเหตุสมผลมากนัก แต่
หากพิจารณาในเชิงเนื้อหาแล้วจะไม่เห็นความต่างตรงนี้และเนื้อหาก็กลมกลืน
กัน

คู่เปรียบที่ ๒ ตัวนำมาเปรียบคือ (การ) ชัด ตัวถูกเปรียบได้แก่ (การ) ชูต
เกลา ลักษณะที่ต้องการเปรียบได้แก่ การกระทำ (กิริยา) คู่เปรียบที่ ๒ นี้มีประเด็น
ให้พิจารณาตรงลักษณะการกระทำ เพราะการกระทำแรกเป็นการกระทำต่อวัตถุ
(แฉ่น) ส่วนการกระทำหลังเป็นการกระทำต่อนาม (พระศาสนา) และการกระทำ
หลังจะต้องตีความด้วยว่า (การ) ชูตเกลาพระศาสนาได้แก่อะไร ความหมายของ
ศัพท์ที่ใช้ในการกระทำหลังจึงมิใช่ความหมายตรงๆ ตามตัวอักษร ผู้เป็นบัณฑิต
สามารถเข้าใจความหมายได้จากบริบทแวดล้อม ดังนั้นคู่เปรียบที่ ๒ เหมือนกัน
ในแง่ตัวอักษรแต่ต่างกันในเรื่องของความหมาย เข้าช่วยการอุปมาที่เป็นโทษ เพราะ
เป็นการอุปมาเพ่งเล็ง

คู่เปรียบที่ ๓ ตัวนำมาเปรียบคือแวน ตัวถูกเปรียบคือศาสนา ลักษณะที่ต้องการเปรียบได้แก่ ตัวถูกกระทำ (กรรม) คู่เปรียบนี้เป็นการอุปมาอุปไมยรูปกับนาม ซึ่งจะเห็นใช้อยู่มากในมิลินทปัญหา การอุปมาแบบนี้มีความโดดเด่นในแง่การเชื่อมโยงสิ่งที่ประสาทสัมผัสถูกต้องได้ไปสู่สิ่งเหนือประสาทสัมผัส โยงสิ่งที่คุ้นเคยรู้จักสู่สิ่งไม่คุ้นเคยไม่รู้จัก เป็นการแสวงหาความรู้จากการอนุมานรูปแบบหนึ่ง ความแตกต่างของคู่เปรียบที่ ๓ คล้ายๆ กับคู่เปรียบที่ ๑ อยู่ในประโยคต่างกันก็เป็นเหตุให้ทำหน้าที่ต่างกันแม้จะเป็นตัวถูกกระทำเหมือนกัน ตัวเปรียบเป็นตัวถูกกระทำโดยตรงเรียกว่าเป็นกรรมในประโยคกัตตฺวาจาก ส่วนตัวถูกเปรียบเป็นตัวถูกกระทำในประโยคกรรมวาจก สรุปรวมกันว่าทั้งสองทำหน้าที่ต่างกันโดยไวยากรณ์ ตัวเปรียบเป็นกรรมในประโยค ตัวถูกเปรียบเป็นประธานในประโยค แต่มีความเหมือนกันในแง่เป็นตัวถูกกระทำด้วยกันซึ่งเป็นสาระสำคัญที่พระนาคเสนต้องการแสดงให้เห็นพระเจ้ามิลินททรงเข้าพระทัย

คู่เปรียบที่ ๔ ตัวนำมาเปรียบได้แก่ความปราศจากมลทินผ่องใสวิเศษหนักขึ้น(ของแวน) ตัวถูกเปรียบคือความตั้งอยู่ได้สันกาลนานยืดยาว(ของศาสนา) และโลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ ลักษณะที่ต้องการเปรียบคือ คุณวิเศษที่เป็นผลลัพธ์ของการกระทำ การเปรียบในคู่นี้เป็นการเปรียบคุณกับคุณ แต่คุณหนึ่งเป็นคุณที่เกิดกับวัตถุ (แวน) อีกคุณหนึ่งเป็นคุณที่เกิดขึ้นกับนาม (ศาสนา) และรูป (โลก) ดังนั้นคู่เปรียบนี้จึงมีความแตกต่างจากคู่เปรียบอื่นๆ ที่ผ่านมา ตรงที่ตัวเปรียบเป็นคุณที่เกิดกับสิ่งเดียว ส่วนตัวถูกเปรียบเป็นคุณที่เกิดกับสองสิ่ง หากพิจารณาตามเกณฑ์ธรรมชาติและลำดับของการอุปมากลับจะเห็นได้ว่า ความตั้งอยู่ได้สันกาลนานยืดยาว (ของศาสนา) และโลกพึงเป็นของไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์เป็นฉันใด ความปราศจากมลทินผ่องใสวิเศษหนักขึ้น (ของแวน) ก็ฉันนั้น โดยลักษณะที่ต้องการเปรียบแล้วมีความหมายไม่เปลี่ยนแปลง ดังนั้นคู่เปรียบที่ ๔ นี้จึงมีความสมเหตุสมผลน่าเชื่อถือหนักแน่น

สรุปผลการศึกษา

จากการศึกษาอันตรธานปัญหาที่ ๗ วรรคที่ ๑ เมณฑกปัญหา การกำหนดอายุพระศาสนามีความแตกต่างกันพระบาลีกับอรรถกถา มลิตทปัญห แต่ละสำนวนกล่าวถึงจำนวนอายุพระศาสนาต่างกัน ฝ่ายหนึ่งยืนยัน ๕๐๐ ปี อีกฝ่ายกำหนด ๕,๐๐๐ ปี ทั้งสองฝ่ายมีคำอธิบายและเหตุผลของตน ผู้ศึกษาสรุปว่าการกำหนด ๕๐๐ ปีเป็นการกำหนดระยะเวลาขั้นต่ำขึ้นใดขั้นหนึ่งในอติคมอันตรธานเท่านั้น ส่วนที่ยืนยัน ๕,๐๐๐ ปีนั้นหมายรวมเอาระยะกาลรวมทั้งหมดในอติคมอันตรธาน

อานุภาพของการปฏิบัติเป็นการให้เหตุผลแบบเงื่อนไขกว้างๆตามวิธีการแบบตรรกะเท่านั้น ไม่ได้กำหนดเวลาที่ชัดเจน เพียงบอกว่าหากพุทธบุตรมีการประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยอยู่ตราบใดโลกก็ไม่ว่างจากพระอรหันต์ตราบนั้น คำที่บ่งเวลาคือ “ตราบ” นั้นไม่ระบุจำนวนชัดเจน ดังนั้นจึงเป็นเพียงเงื่อนไขเพื่อตัดข้อสงสัยของสุภัททะ และพระพุทธรองค์ตรัสข้อความนี้กับสุภัททะเพียง ๒ คนเท่านั้น

ทั้งสองประเด็นเป็นคำถามที่พระเจ้ามิลินท์ยกขึ้นมาถามพระนาคเสน โดยตั้งเป็นตรรกะแบบ Dilemma ให้เลือกด้านใดด้านหนึ่ง แต่พระนาคเสนก็ตอบพระเจ้ามิลินท์ด้วยการล้มตรรกะของพระองค์ ตั้งตรรกะใหม่ขึ้นมาอธิบายตามกระบวนการวิภาษวาท แยกอธิบายตามความต่างของทั้งสองและกลับคืนมารวมเป็นหนึ่งเดียวในการสรุป พร้อมเปรียบเทียบให้พระเจ้ามิลินท์เห็นจริงถึง ๕ ขั้นอุปมา กระบวนการโต้แย้งด้วยเหตุผลและการอธิบายของพระนาคเสนเป็นพุทธตรรกวิภาษหรือประสังคะ (จินดา จันท์แก้ว, ๒๕๓๒, น. ๑๐-๑๑.)

การให้เหตุผลเชิงตรรกะของพระนาคเสนในอันตรธานปัญหาที่ ๗ เป็นการให้เหตุผลจากอุปมาซึ่งเป็นการอ้างเหตุผลแบบอุปนัยประเภทหนึ่ง การอ้างเหตุผลแบบนี้มีทั้งความหนักแน่นน่าเชื่อถือและความอ่อนเบาขึ้นอยู่กับองค์ประกอบของคู่อุปมา และความดีของการอ้างเหตุผลจากอุปมาอาศัยความถูกต้องของข้ออ้างทุกตัวและข้ออ้างเหล่านั้นสนับสนุนข้อสรุป อุปมาเป็นเครื่องมือ

ระดับภาษาให้ดังงาม และระดับความหมายของภาษาให้ถ้อยคำรัดกุม

บรรณานุกรม

ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (๒๕๓๙). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ*.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. (๒๕๒๕). *พระไตรปิฎกภาษาไทย พระสูตรและอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์ ในพระบรมราชูปถัมภ์ พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปีแห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงเทพมหานครโกสินทร์.

ข้อมูลทุติยภูมิ

กรมศิลปากร. (๒๕๔๓). *ปัญหาพระยามลทินห์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (เล่มเดียวจบ)*. พระนคร : โรง

พิมพ์เจริญธรรม.

กิริติ บุญเจือ. (๒๕๔๐). *ตรรกวิทยาทั่วไป*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.

จินดา จันทร์แก้ว. (๒๕๓๒). *พุทธวิทยาวิธี*. โครงการวิจัยพุทธวิทยา ชุดที่ ๑, โครงการวิจัยพุทธวิทยา: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

เจษฎา ทองรุ่งโรจน์. (๒๕๔๗). *พจนานุกรมปรัชญา อังกฤษ-ไทย*. กรุงเทพฯ: โบบแดง.

ปิ่น มุกกันต์. (๒๕๒๗). *ประมวลศัพท์ศาสนา*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา.

ป๋วย แสงฉาย. (๒๕๓๘). *มิลินทปัญหา ฉบับพร้อมด้วยอรรถกถา ฎีกา*. พระนคร: โรงพิมพ์ลูก ส.ธรรมภักดี.

พระมหาดาวสยาม วชิรปัญญา. (๒๕๔๖). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ในอินเดีย*. กรุงเทพฯ: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด.

พระมหาวิสิษฐ์ ปญญาวฑฒโน. (๒๕๔๕). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมา กถาในมิลินทปัญหา*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา พระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาบุญไทย ดัววงศ์. (๒๕๔๐). *การใช้เหตุผลทางตรรกะในพระพุทธศาสนา*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (๒๕๓๒). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระพุทธพุกาม และพระพุทธญาณ. (๒๕๑๓). *ตำนานมูลศาสนา*. พิมพ์ครั้งที่ ๒ (อนุสรณ์ในงานทำบุญครบร้อยวันศพ นายหน่อ ชูติมา), เชียงใหม่: นครพิงค์การพิมพ์.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๓๘). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕*. พิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์.

_____. (๒๕๔๒). *พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิต.

_____. (๒๕๓๒). *พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย*. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด.

สมภาร พรหมทา. (๒๕๔๘). *พุทธปรัชญา*. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: ศยาม.

สมหวัง แก้วสุฟอง. (ม.ป.พ.). *ตรรกศาสตร์*. ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. (๒๕๓๒). *พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน*. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.

สำนักพิมพ์มติชน. (๒๕๔๗). *พจนานุกรมฉบับมติชน*. กรุงเทพฯ : บริษัท พิมพ์สนเทศ พรินท์ติ้งเซ็นเตอร์ จำกัด.

Buddhadatta Mahathera, A.P. (๑๙๘๙). *Concise Pali-English Dictionary*. Delhi India: Motilal Banarsidass Publishers.

Copi, M. Irving and Cohen, Carl. (๑๙๙๖). *Introduction to Logic*. Ninth Edition, NewDelhi India : Prentice Hall of India.

Srinivas, K. (๑๙๓๗). *A Dictionary of Philosophy*. New Delhi India: Ashish Publishing House.

Trenckner (Edit.), V. (๑๙๖๒). *The Milindapañha*. London: Luzac & Company LTD.

Bhikkhu Pesala (Edit.). (๒๐๐๑). *The Debate of King Milinda*. Penang Malaysia: Inward Path.

ฐานข้อมูลออนไลน์

คณะกรรมการกฤษฎีกา, สำนักงาน. *มิลินทปัญห*. ฉบับแปลในมหาจุฬาราชวิทยาลัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายี) วันที่ ๑๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๕, (ข้อมูลออนไลน์) จาก http://www.krisdika.go.th/data/serve/serve๕_pdf/milinall.pdf, วันที่สืบค้น ๑๑ กันยายน ๒๕๕๒.

หอสมุดไทย. “คำขออุปสมบท”. (ข้อมูลออนไลน์) <http://www.heritage-thaigov.net/religion/relceremony/relcer๗.htm>, วันที่สืบค้น ๑๔ กันยายน ๒๕๕๒.

ภาคผนวก (ขยายความ)

ตรรกวิทยา (Dialectic) คือศิลปะการสนทนา เป็นกรรมวิธีแสวงหา
 สัจจะโดยใช้เหตุผล มีความหมาย ๘ ประการ ๑) กรรมวิธีปฏิเสธหรือหักล้าง
 คำกล่าวของคู่สนทนา โดยชี้ให้เห็นความหมายที่จะตามมาในเชิงตรรกะ ๒) การ
 หาเหตุผลแบบตบตา(Sophistical) ๓) กรรมวิธีวิเคราะห์หรือจำแนกเชิงตรรก
 จากลักษณะทั่วไปสู่ชนิดหรือประเภท (species) ๔) การตรวจสอบบทสรุป
 สุดท้าย โดยการใช้เหตุผลพิจารณาตามลำดับจากสมมติฐานหรือกรณีเฉพาะอย่าง
 ๕) การหาเหตุผลเชิงตรรก หรือการถกเถียงโดยใช้ญัตติ(ประพจน์) ที่มีลักษณะ
 เป็นความอาจจะเป็นหรือที่ยอมรับกันแล้ว ๖) การวิจารณ์เหตุผลวง โดยชี้ให้
 เห็นถึงความขัดแย้งของเหตุผลที่ไม่สามารถก้าวไปถึงสิ่งที่เป็นอุตตรวิสัย(trans-
 cendental objects) ๗) ตรรกศาสตร์ ๘) การพัฒนาความคิดหรือความจริง
 ตามหลักของเหตุผลโดยวาทะ (thesis) ปฏิวาทะ (antithesis) และสัมวาทะ
 (synthesis) พุทธภาษาวีมีลักษณะทั้งที่ ๑ และที่ ๖ คือยึดแนวตรรกะและการ
 วิจารณ์เหตุผลวง โดยชี้ให้เห็นถึงความขัดแย้งกันของเหตุผล เมื่อเราพยายาม
 ที่จะใช้เหตุผลอธิบายความจริงสูงสุด นั่นคือเมื่อมีพรรณนาอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น
 มาอธิบายความจริง ก็ย่อมจะมีแนวพรรณนาที่ขัดแย้งหรือตรงกันข้ามเกิดขึ้นตาม
 เสมอ ภาษาวีจึงเป็นความพยายามแก้ไขพรรณนาอันขัดแย้งกันนี้ โดยการเปิด
 เผยให้เห็นถึงข้อบกพร่องที่แอบแฝงอยู่ในแนวพรรณนาเหล่านั้น กรรมวิธีดังกล่าว
 นี้ พุทธศาสนานิกายมหายิมิกะหรือสุญยวาทได้นำมาใช้ตลอดเวลา โดยเรียกชื่อ
 เฉพาะว่า ประสังคยะ ดูรายละเอียดใน จินดา จันทรแก้ว, ๒๕๓๒, น. ๑ - ๗.)

โครงสร้างประสังคยะมีอยู่ ๔ แบบ ซึ่งนำมาจากปัญหาที่พระพุทธองค์ไม่
 ทรงพยากรณ์ เขียนเป็นสัญลักษณ์ได้ดังนี้ ๑) S is P เช่น มีปรโลก (อตถิ ปโร
 โลโก) ๒) S is not P เช่น ไม่มีปรโลก (นตถิ ปโร โลโก) ๓) S is and is not P
 เช่น มีปรโลกและไม่มีปรโลก (อตถิ จ นตถิ จ ปโร โลโก) ๔) S is neither P

nor is not P เช่น มีปรโลกก็ไม่ใช่ ไม่มีปรโลกก็ไม่ใช่ (เนวตถิ น นตถิ ปโร โลโก) จินดา จันทรแก้ว, ๒๕๓๒, น. ๑๐-๑๑.)